

Ethische verkenningen

Christelijk perspectief
voor de agrarische sector

Student:

W.J. van de Velde

Afstudeerdocent:

Ir. J.W.M. van Diepen

Mentor:

Ir. F.P.J. van Erp

Onderwerp:

Christelijke ethiek voor de agrarische sector

Opleiding:

Bedrijfskunde & Landelijk Vastgoed

Datum:

31 maart 2014

Christelijk perspectief voor de agrarische sector

W.J. van de Velde

Apeldoorn, maart 2014

*Het kruis van Christus is het midden van de
gevallen en bewaarde wereld van God.*

*Zoals de boom des levens in het
midden van het paradijs stond, zo staat
midden in deze wereld het kruis van Christus.¹*

Dietrich Bonhoeffer
1906 – 1945

¹ G.C. den Hertog & B. Kamphuis, *Dietrich Bonhoeffer*, 11.

Inhoudsopgave

Voorwoord	6
Samenvatting	7
Summary	8
Inleiding	9
Probleemstelling	10
Hoofdstuk 1 - Christelijke ethiek	12
1.1 Inleiding	12
1.2 Dogmatiek; het vertrekpunt	12
1.3 Navolging tussen kruis en wederkomst	15
1.4 Universeel, een christelijke ethiek voor iedereen?	18
1.5 Conclusie	20
Hoofdstuk 2 – Praktische lijnen vanuit de Bijbel	23
2.1 Inleiding	23
2.2 De Bijbel & ethiek	23
2.3 Rentmeesterschap & vreemdelingschap	24
2.4 Voorschriften - Flora	26
2.5 Voorschriften - Fauna	28
2.6 Het sociaal-economische aspect	31
2.7 Geldigheid van de geboden?!	33
2.8 Conclusie	35
Hoofdstuk 3 - Agrarische ethiek en haar inkadering	37
3.1 Inleiding	37
3.2 Begripsbepaling	37
3.3 Definitie van agrarische ethiek	38
3.4 Toegepaste ethiek en haar inkadering	38
3.5 De noodzakelijkheid van het christelijke kader	40

3.6	Enkele kanttekeningen	41
3.7	Conclusie	42
Hoofdstuk 4 – Christelijke agrarische ethiek, de praktijk		44
4.1	Inleiding	44
4.2	Redenen voor gebruik van GMO	44
4.3	Christelijke agrarische ethiek en GMO	45
4.4	Conclusie GMO	47
Conclusies		48
Aanbevelingen		51
Literatuur		52
Bijlage 1 – Schriftelijk rapporteren		

Voorwoord

Voor u ligt het onderzoek naar het belang en de relevantie van christelijke ethiek voor de agrarische sector. Het rapport dient ter afsluiting van mijn opleiding Agrarische Bedrijfskunde en Landelijk Vastgoed aan de Christelijke Agrarische Hogeschool te Dronten, tegenwoordig bekend als CAH Vilentum.

Op het akkerbouwbedrijf van mijn ouders en ook op de Christelijke Agrarische Hogeschool is mijn belangstelling voor ethiek gewekt. Zowel mijn vervolgstudie aan Theologische Universiteit Apeldoorn als de ervaring op het ouderlijk bedrijf hebben mijn interesse doen groeien in de ethiek van agrarische ondernemers. Deze interesse heeft geleid tot het tot stand komen van deze scriptie.

Het rapport is in eerste instantie geschreven voor medestudenten, ondernemers in de agrarische sector en belangstellende burgers die kennis willen nemen van de relevantie van christelijke ethiek en met name wat christelijke ethiek betekent voor de agrarische sector. Het rapport is in veel mindere mate geschreven voor wetenschappers in theologie of agribusiness.

Veel dank gaat uit naar mijn begeleider ir. J.W.M. Van Diepen voor de opbouwende kritiek en de suggesties die hij gegeven heeft bij de voorbereiding en uitvoering van het onderzoek.

Ik wens u veel leesplezier toe bij het lezen van deze scriptie.

Willem Jan van de Velde

Samenvatting

Het eerste hoofdstuk beschrijft dat christelijke ethiek niet op zichzelf staat, maar is ingekaderd in de christelijke dogmatiek. De Bijbel, waarop de dogmatiek is gefundeerd, is dan ook de basis van de christelijke ethiek. De heilsfeiten geven Gods handelen met de wereld weer. Ethiek is onlosmakelijk verbonden met deze heilsfeiten. Christelijke ethiek staat tussen de zondeval en de wederkomst van Christus. De verlossing van de mens en ook de herschepping van de natuur zijn mogelijk door Jezus' sterven aan het kruis en Zijn overwinning van de dood.

Van de mens wordt een reactie gevraagd op Gods gekruisigde Zoon. Voor christenen is navolging de leefregel. Een christen gaat uit van het Heer-zijn van Jezus Christus en geeft dat betekenis in het leven. Navolgen is zich geroepen weten, gehoorzaam zijn, handelen uit liefde en zelfverloochening. Christelijke ethiek is universele ethiek en daardoor niet de ethiek voor een select gezelschap, maar voor de gehele wereld. Zoals Gods boodschap van verzoening voor alle mensen geldt, zo is ook de ethiek voor alle mensen geldig.

De Bijbel vraagt christenen op een hele andere manier naar de werkelijkheid te kijken. De Bijbel laat Gods wil zien voor de agrarische sector door de geboden die de schepping aangaan. De mens moet werken om effecten van de zondeval in te dammen, zoals bijvoorbeeld het bestrijden van onkruid. Bij een agrariër is deze verantwoordelijkheid voor de schepping dan ook extra zichtbaar.

Daarnaast roept de Bijbel op tot respect voor het leven van dieren. Zowel Jezus' houding als de tekst uit Spreuken 12 vers 10: *'Een rechtvaardige zorgt goed voor zijn vee, een goddeloze is alleen maar wreed'* getuigen van de bijbelse normen en waarden. De Bijbel roept op tot een samenhangend perspectief van het godsdienstige, het sociale, het economische en het ecologische aspect. De geboden zijn gericht op het dienen van God. God dienen kan echter niet slechts door de wetten en regels uiterlijk te voldoen maar kan alleen door de juiste hartgesteldheid.

Agrarische ethiek is toegepaste ethiek zoals er vele toegepaste ethica zijn. Agrarische ethiek heeft zowel betrekking op landbouw als op veeteelt. Veel toegepaste ethiek heeft een hoofdstroming waar zij toe behoort. Agrarische ethiek behoort niet op zichzelf te staan, want zij is onderdeel van het grote geheel. Christelijke ethiek is als een kader waarin alle toegepaste ethiek haar plaats ontvangt. Door deze plaatsbepaling hoeft agrarische ethiek bijvoorbeeld niet te strijden met dier-ethiek omdat zij beiden binnen de christelijke ethiek thuishoren. Agrarische ethiek is een praktische uitwerking van christelijke ethiek voor de agrarische sector en niet een losopererend ethisch terrein. Christelijke ethiek kan dan als kader functioneren waarbinnen een toegepaste ethiek zoals agrarische ethiek haar plaats krijgt. Niet alleen omdat dit praktisch uitvoerbaar is, maar ook omdat Gods woord dit vraagt.

De casus over genetische modificatie (GMO) laat zien hoe christelijke agrarische ethiek in de praktijk kan functioneren. Naar aanleiding van de definitie van christelijke agrarische ethiek wordt onderzocht of het toepassen van GMO-technieken mogelijk is voor agrariërs. De Bijbel geeft enkele handvatten voor het omgaan met de schepping. Op grond van diverse voorschriften wordt geconcludeerd dat de Bijbel geen argumenten geeft om GMO in zijn geheel af te wijzen of zelfs te verbieden. Wel zijn er enkele richtlijnen en kaders waarbinnen er voor GMO een plaats is. Met inachtneming van deze bepalingen is er ruimte voor de GMO-technieken.

Summary

The first chapter describes how Christian ethics do not stand on their own, but are framed in the dogma's of Christianity. The Bible, on which these dogma's are based, is therefore the foundation of Christian ethics. The salvation facts show the way God interacts with the world. Ethics are intertwined with these facts of salvation. Christian ethics are placed between the fall and the second coming of Christ. The salvation of man, as well as the renewing of nature are possible only because of Jesus' death on the cross and His victory over death.

Humans are invited to respond to the crucifixion of the Son of God. This following of Christ (also called 'discipleship') is the rule by which Christians live. A Christian assumes Christ's Lordship and shows the meaning of this by his way of life. Discipleship means knowing that one is called, showing obedience, acting out of love and denying oneself. Christian ethics are universal ones, and thereby not limited to a sole community. Instead, they apply to the whole world. Just as Gods message of reconciliation applies to all of humanity, so do Christian ethics.

The Bible requires Christians to look at the world very differently than the rest of humanity. It shows God's will for the agricultural sector through the commandments concerning creation. Man has to work to counter the effects of the fall, one of which is the spreading and growing of weeds. This responsibility for creation is extra apparent in a farmer's life.

The Bible also calls for respect for the lives of animals. Jesus' attitude, as well as the text from Proverbs 12 verse 10: *The righteous care for the needs of their animals, but the kindest acts of the wicked are cruel*, testify of the biblical values. The Bible calls for a coherent perspective of the religious, social, economic and ecological aspects. The commandments are focused on serving God. Serving God however, is not achieved by just superficially following the rules and commandments, but is only possible through a heart that points in the right direction.

Agricultural ethics are applied ethics, as there are many applied ethics. Agricultural ethics cover both agriculture and cattle/stock breeding. Many applied ethics have a main flow, in which they belong. Agricultural ethics are not supposed to be standing on their own, because they are part of a bigger picture. Christian ethics are like a frame in which all applied ethics find their place. Because of this position, agricultural ethics do not need to compete against animal ethics because they are both part of the same Christian ethics. Agricultural ethics are a practical application of Christian ethics for the agricultural sector and not an independently operating ethical terrain. Christian ethics can function as a frame in which applied ethics, such as agricultural ethics, find their place. Not just because this is a practical, but also because Gods Word requires this.

The case of genetically modified organisms (GMO) shows how Christian agricultural ethics can function in reality. After defining Christian agricultural ethics, the possibility for farmers to apply GMO-techniques is examined. The Bible gives some guidelines for dealing with creation. After covering various regulations it is concluded that the Bible does not give any arguments for rejecting GMO in its entirety or even banning it. There are some guidelines and frameworks in which there is a place for GMO. Taking these rules into account, there seems to be room for GMO-techniques.

Inleiding

De agrarische sector is in beweging! Het is een innovatieve sector, waarbij efficiëntie en duurzaamheid hoog in het vaandel staan. De vakbladen vermelden met enige regelmaat nieuwe technieken en methodes die een goede oogst of betere saldo's beloven. Bij al deze verbeterde technieken kan de vraag worden gesteld: Wat is goed om te doen?

Wanneer de agrariër zelf deze vraag schijnt te vergeten of niet het gewenste antwoord geeft, is daar de burger die de agrarische ondernemers aan deze vraag zal blijven herinneren. Burgers, vaak verenigd in belangengroepen, boeken dan ook resultaten; denk aan het verbod op kistkalveren, legbatterijen en de pelsdierhouderij. De burger kan zich tegenwoordig gemakkelijk uiten via social media of via de politiek zijn stem laten gelden. Ethische bezinning op de agrarische sector schijnt dan alleen achteraf te komen, wanneer het 'verkeerd' gaat. Een ethische bezinning voor de agrariërs is dan ook relevant. Maar welke grondhouding moet ten grondslag liggen aan een dergelijk agrarische ethiek?

Deze scriptie beschrijft de relevantie van christelijke ethiek, maar is het wel verstandig om een christelijke ethiek aan de orde te stellen in een geseculariseerde samenleving? Wat is een christelijke ethiek en wat heeft een christelijke ethiek te geven? Op deze vragen hoopt deze scriptie een antwoord te bieden. Misschien herinnert u zich nog de discussie over het al dan niet verdoofd castreren van jonge biggen, de discussie over en het verbod op de pelsdierhouderij of het verbod op de legbatterij. *'Professionele ethiek is nodig om eigen waarden om te zetten in een verantwoorde landbouw. Verantwoord in de zin dat je in staat bent om een onderbouwd antwoord te geven op de vragen van collega's en de samenleving,'* aldus de Utrechtse theoloog en ethicus Frank Meijboom.² In navolging van de woorden van Frank Meijboom heeft deze scriptie de doelstelling om de betekenis van de christelijke ethiek tastbaar te maken en de relevantie duidelijk te maken voor de agrarische ethiek. Uiteraard zal dit slechts een klein onderdeel zijn van een zo veel groter thema.

De scriptie sluit af met praktische lijnen voor de agrarische sector vanuit een christelijke agrarische ethiek. Om het onderwerp concreet te maken is ervoor gekozen om te eindigen met een praktijkcasus. Zo eindigt deze scriptie met enkele notities en toepassingen vanuit de christelijke agrarische ethiek op het vraagstuk van de genetische modificatie.

² A. Grün & T. Duffhues, *Boerenwijsheid*, 36.

Probleemstelling

Dit onderzoek probeert een antwoord te geven op de onderstaande hoofdvraag. De hoofdvraag is verdeeld in enkele deelvragen om een helder en gefaseerd antwoord te kunnen geven op de hoofdvraag. De hoofdvraag is tot stand gekomen na overleg met de begeleidende docent en nadien nog gewijzigd toen de praktijk de noodzaak hiervan duidelijk maakte.

Hoofdvraag

Welke betekenis heeft christelijke ethiek met betrekking tot het agrarische deelterrein van de ethiek en welke betekenis heeft deze christelijke ethiek in de praktijk van de agrarische sector bijvoorbeeld bij ethische vraagstukken?

Deelvragen

1. Wat is christelijke ethiek?
 - Wat betekent christelijk met betrekking tot ethiek? (hoofdstuk 1)
 - Welke handvatten geeft de Bijbel met betrekking tot agrarische ethiek? (hoofdstuk 2)
2. Wat is agrarische ethiek en welke plaats heeft zij binnen de christelijke ethiek? (hoofdstuk 3)
3. Wat betekent een christelijke agrarische ethiek in de praktijk zoals bij ethische vraagstukken? (hoofdstuk 4)

Afbakening

Omdat het onderwerp te groot is voor een afstudeerscriptie van slechts tien studiepunten en de tijd die daarvoor staat, is de volgende afbakening tot stand gekomen.

- Christelijke ethiek is nader bepaald reformatische ethiek. Het christendom kent grote verscheidenheid, mede hierdoor is er voor deze een nadere inkadering gekozen.
- De praktijk van het agrarisch ondernemerschap: in deze scriptie worden vooral voorbeelden uit de melkveehouderij en de landbouw genoemd.
- Bij het bespreken van ethische vraagstukken wordt als voorbeeld genetische modificatie binnen de agrarische sector belicht.

Uitleg gebruikte begrippen

Agrarisch:

Het geheel van economische activiteiten waarbij het natuurlijk milieu wordt aangepast ten behoeve van de productie van planten en het houden van dieren voor menselijk gebruik. Agrarisch omvat zowel landbouw als veeteelt.

Genetische modificatie(GMO):

GMO is het door de mens handmatig en gericht veranderen van de genen van een organisme. Hierdoor kunnen doelbewust de eigenschappen van planten en dieren veranderd worden.

Reformatorische ethiek:

Deze ethiek is gefundeerd op de Bijbel, die gezien wordt als het onfeilbaar en normatief woord van God. Reformatorische ethiek erkent en legt nadruk op de zondeval en de daaruit voortvloeiende zondige geneigdheid van de mens.

Zondeval:

De geschiedenis over de zondeval staat beschreven in Genesis 3. De eerste mensen (Adam en Eva) waren onschuldige mensen die niets verkeerd deden. Deze mensen gaan echter tegen Gods wil in door het eten van de verboden vrucht. Door deze zonde wordt de vertrouwensrelatie met God verbroken. God neemt hen daarom het eeuwige leven af en deze eerste mensen worden verdreven uit de hof van Eden.

Hoofdstuk 1 - Christelijke ethiek

1.1 Inleiding

Wat is goed om te doen? Dit eerste hoofdstuk van het onderzoek bevat een uiteenzetting van wat christelijke ethiek betekent, en zal dus antwoord proberen te geven op de vraag; 'Wat is goed om te doen?'. De Kruijf³ geeft aan dat christelijke ethiek zoekt naar de betekenis die het Evangelie heeft voor het nadenken over het menselijk leven onder moreel gezichtspunt.⁴ Niet alleen de vraag naar het goede mag worden gesteld ook de vraag 'Wat is de mens?' en de vraag naar het doel van het leven horen hierbij. Dit hoofdstuk behandelt de volgende onderwerpen; (1) christelijke dogmatiek, het vertrekpunt van de christelijke ethiek, (2) navolging; de weg van de christen, (3) het wereldbeeld; Christelijke ethiek voor iedereen(?).

N.B.: Dit inleidende hoofdstuk bevat slechts een schets van de christelijke ethiek, met toepassingen voor de agrarische sector. Voor een meer diepgravende studie over de christelijke ethiek verwijs ik u graag door naar de werken van de heren Douma en De Kruijf.

1.2 Dogmatiek; het vertrekpunt

Het denken van mensen over goed en kwaad heeft verband met hun levensbeschouwing of beschouwing van de werkelijkheid. Deze beschouwing functioneert als een gids, en geeft vorm aan de manier waarop de mens de gebeurtenissen, problemen en structuren van zijn beschaving en zijn tijd beoordeelt.⁵ De vraag of een bepaalde handeling of bedrijfsvoering goed of fout is, kan dan ook niet goed beantwoord worden zonder een breder kader.

Dit hoofdstuk bespreekt het bredere kader waarop christenen⁶ hun ethiek funderen; de dogmatiek of geloofsleer. Zoals de aanduiding al aangeeft is er een verbintenis tussen christelijke ethiek en het christelijk geloof. De Kruijf benadrukt dat de ethiek van Luther en Calvijn in hun dogmatiek te vinden is.⁷ Ethiek staat niet op zichzelf, maar is ingekaderd in de dogmatiek. Om de plaats van de ethiek enigszins te kunnen bepalen wordt eerst kernachtig de kernpunten van het christendom vermeld. Leidraad voor deze kernachtige benoeming van het christelijk geloof is de Apostolische geloofsbelijdenis. Deze geloofsbelijdenis vormt samen met de geloofsbelijdenis van Nicea en de geloofsbelijdenis van Athanasius de drie formulieren van enigheid.

Apostolische geloofsbelijdenis

1. *Ik geloof in God de Vader, de Almachtige, Schepper van de hemel en de aarde.*
2. *En in Jezus Christus, zijn eniggeboren Zoon, onze Heere;*
3. *die ontvangen is van de heilige Geest, geboren uit de maagd Maria;*

³ Dr. G.G. de Kruijf (1952-2013) was hoogleraar in de christelijke ethiek bij de Rijksuniversiteit te Leiden.

⁴ G.G. de Kruijf, *Christelijke ethiek*, 40.

⁵ Albert M. Wolters, *Schepping zonder grens*, 12.

⁶ Het gaat dan met name om christenen in de augustinaans-reformatorische traditie. Dit betekent voor de ethiek dat men het goede moet kennen en willen. De christenen die in deze traditie staan geloven in de erfzonde, wat betekent dat de mensheid niet (altijd) het goede kent en doet.

⁷ G.G. de Kruijf, *Christelijke ethiek*, 34.

4. *die geleden heeft onder Pontius Pilatus, is gekruisigd, gestorven en begraven, neergedaald in de hel;*
5. *op de derde dag opgestaan uit de doden;*
6. *opgevaren naar de hemel, en zit aan de rechterhand van God, de almachtige Vader;*
7. *vandaar zal Hij komen om te oordelen de levenden en de doden.*
8. *Ik geloof in de heilige Geest.*
9. *Ik geloof een heilige, algemene, christelijke kerk, de gemeenschap der heiligen;*
10. *vergeving van de zonden;*
11. *opstanding van het vlees;*
12. *en een eeuwig leven.*

De Bijbel; Gods woord

Ten tijde van de vroege kerk was er behoefte om het geloof kernachtig weer te geven. De hierboven genoemde Apostolische geloofsbelijdenis is dan ook een korte benoeming van het Christelijk geloof zoals dat verwoord staat in de Bijbel. Alle twaalf artikelen zijn gefundeerd op bijbelteksten. De geloofsbelijdenis heeft onder andere autoriteit omdat ze spreekt vanuit de Bijbel, terwijl de Bijbel van zichzelf spreekt als het woord van God.⁸ Wanneer gesproken wordt over de Bijbel als Gods woord heeft dat consequenties voor de ethiek, want het kan dan niet zomaar terzijde worden geschoven. Wanneer de Bijbel bijvoorbeeld spreekt over de opdracht tot het braakleggen van akkers, zal dat ook een plaats van betekenis moeten worden geven. Hierover meer in de volgende hoofdstukken.

Schepper en schepping

'Ik geloof in God de Vader, de Almachtige, Schepper van de hemel en de aarde'. God openbaart zich in de Bijbel en Hij wordt hier beleden als de Schepper en Eigenaar. God is de Eigenaar van de aarde omdat Hij haar geschapen heeft. Na de scheppingsactiviteit van God geeft Hij de mens de opdracht om de aarde te beheren. De betekenis daarvan zal later worden beschreven. Ter verduidelijking worden nog enkele bijbelteksten vermeld.

Psalm 24 vers 1-2

De aarde is van de HEERE en al wat zij bevat, de wereld en wie er wonen. Want Hij heeft haar gegrondvest op de zeeën en haar vastgezet op de rivieren.⁹

Psalm 8 vers 6-9

Toch hebt U hem [de mens] weinig minder gemaakt dan de engelen en hem met eer en glorie gekroond. U doet hem heersen over de werken van Uw handen, U hebt alles onder zijn voeten gelegd: schapen en runderen, die allemaal, en ook de dieren van het veld, de vogels in de lucht en de vissen in de zee, al wat over de paden van de zeeën gaat.

Zondeval en kruisiging

Door het eten van de verboden vrucht worden de ogen van de eerste mensen geopend. Ze beseffen dat ze door hun daad tegen Gods wil zijn ingegaan. Hierdoor is ook de vertrouwensrelatie met God

⁸ Zie 2 Timotheus 3 vers 16: Heel de Schrift is door God ingegeven en is nuttig om daarmee te onderwijzen, te weerleggen, te verbeteren en op te voeden in de rechtvaardigheid(...)

⁹ Alle navolgende bijbelteksten worden geciteerd uit de Herziene Statenvertaling, tenzij anders vermeld.

verbroken en worden ze gestraft voor hun daad. De Schepper neemt hen en hun nageslacht het eeuwige leven af, de goede relatie tussen God en mens is verbroken en Adam en Eva worden verdreven uit de Hof van Eden. Door de zondeval is niet alleen de mens maar ook de natuur niet meer zoals zij geschapen was. God straft de mens niet alleen, want Hij heeft óók een reddingsplan voor de gevallen wereld en belooft zijn Zoon Jezus, om de straf te dragen waardoor verzoening tussen God en mens mogelijk is.

De kerk van alle tijden en plaatsen belijdt met de Apostolische geloofsbelijdenis de geboorte, kruisiging, opstanding, hemelvaart en terugkomst van Jezus Christus. Deze heilsfeiten zijn het bewijs dat God de schepping niet aan zijn droevige lot overlaat. God redt door het oordeel heen. Hoewel de mens van oorsprong goed was, is zij door de zondeval niet meer in staat niet te zondigen. God heeft direct na de zondeval Zijn Zoon Jezus beloofd als middelaar tussen God en mens. Door deze Middelaar is er behoud voor iedereen die in Hem gelooft, voor hen is er vergeving van zonden en eeuwig leven. De kruisiging is niet alleen noodzakelijk voor de redding van de mens, maar ook voor het herstel van de schepping. Over dit herstel van de schepping volgt later meer.

De gevolgen van de zondeval:

- Opstand tegen God; de mens wilde zelf als God zijn en die opstandigheid is nog altijd aanwezig. De goede wil van de mensen is een slechte wil geworden.
- Gevolgen voor het nageslacht; de nakomelingen van Adam en Eva zijn geboren buiten de hof van Eden. Vanaf de zondeval moet de mens werken in het zweet van zijn gezicht en baren vrouwen met pijn hun kinderen. Bovendien keert na de dood het lichaam terug tot stof.
- De dood, verderf en misvorming zijn doorgedrongen tot de natuur, de harmonie in de schepping is verdwenen.

Omdat de Schepper alles goed geschapen heeft, eist Hij ook dat de mens Hem volmaakt dient. Pas na de zondeval is de vraag ontstaan naar het goede en het kwade. Het weten van goed en kwaad is een blijk van vervreemding van de oorsprong die eraan vooraf is gegaan. Het weten van goed en kwaad betekent dus ook vervreemding van God, daaruit blijkt de verstoorde relatie tussen God en mens. Vooraf aan het weten van goed en kwaad was er een goede relatie, nadien is er door de mens een schuld te betalen.¹⁰ Deze positie is van belang bij spreken over ethiek.

Christus' kruis wordt door Bonhoeffer¹¹ het midden tussen de gevallen en bewaarde wereld van God genoemd. Hoewel de wereld door de zondeval niet meer zo is als zij behoort te zijn, is het kruis van Christus het midden. Het kruis is het centrale punt, het bewijs van Gods liefde. Door de verstoorde relatie tussen God en mens is Christus de enige weg tot behoud. Alleen Christus' kruis kan de relatie tussen God en mens te verzoenen, want religie, filosofen en het doen van goede werken falen hierin.

Hoewel dit in eerste instantie misschien weinig met ethiek van doen lijkt te hebben, is het kruis van Christus van groot belang voor de ethiek. Het is namelijk het hart van het Evangelie. Het Evangelie vertelt over (her)schepping, verzoening en verlossing. Deze zaken zijn zonder dit kruis onmogelijk. Het sterven van Christus is onderdeel van Gods reddingsplan voor deze wereld. Na de diepe val van de mens en daarmee ook van de schepping wilde God Zijn schepping niet verloren laten gaan. Door

¹⁰ G.C. den Hertog, 'Collegedictaat Ethiek 1 Theologische Universiteit Apeldoorn', 1. (niet gepubliceerd),

¹¹ Dietrich Bonhoeffer (1906-1945) was predikant en directeur van een seminarie voor theologie-studenten ter voorbereiding op hun ambt als predikant. Hij is gevangengenomen en later opgehangen omdat hij betrokken was geweest bij de voorbereidingen voor de aanslag op Hitler van 20 juli 1944.

de kruisiging én de opstandig van Jezus Christus laat God zien dat Hij de het werk van Zijn handen (de schepping) niet laat vallen maar door het oordeel heen redt.

Oordeel; verzoening en verwerping

Het zevende artikel uit de geloofsbelijdenis luid: *‘vanwaar Hij komen zal om te oordelen de levenden en de doden’* Dit betekent dat het leven beoordeeld zal worden, het maakt dus wel degelijk uit wat er wel en niet wordt gedaan. De gedachte ‘Pluk de dag; geniet zoveel als mogelijk’ is dan ook zeer eenzijdig. Het tegenovergestelde is echter ook niet de bedoeling, God mag niet afgeschilderd worden als de man met het wijzende vingertje. Dat blijkt ook uit het volgende, de gelovigen belijden de *vergeving van hun zonden; wederopstanding van hun lichaam; en een eeuwig leven*. Het leven staat dus in het perspectief van de eeuwigheid; er is eeuwig leven. De Heidelbergse Catechismus (vraag en antwoord 52) verklaart dit als volgt; *‘[God die] mij met alle uitverkorenen tot Zich in de hemelse blijdschap en heerlijkheid nemen zal.*

Vanuit de dogmatiek mag een christen belijden dat de mens goed geschapen is, maar ook in zonde is gevallen. De goede schepping is samen met de mens gevallen maar wacht op het herstellende werk en de terugkomst van Jezus Christus. De relatie tussen God en mens is verstoord, maar kan hersteld worden door de het kruis van Christus. Door de zondeval is de mens zondig geworden en is de natuur beschadigd. Genade en vergeving is er (alleen) voor hen die geloven in Jezus Christus en zich tot Hem bekeren. Hoewel de mens de dood schuldig is en de straf op de zonde moet dragen is er redding door dit oordeel heen. Het kruis van Christus is het levende bewijs, dat God Zijn schepping niet los laat, maar dat Hij geloof, hoop en liefde biedt.

1.3 Navolging tussen kruis en wederkomst

Nadat de dogmatiek besproken is en bekend is gemaakt wat een christen geloofd is nu navolging aan de beurt. Er is een schets gemaakt van het christelijk geloof en de daarmee samenhangende relatie tot de ethiek. Een belijdend christen wordt geacht zijn geloof in woorden en daden te belijden, het praktiseren van het geloof uit zich in het begrip ‘navolging’. Deze paragraaf zal een kort beeld schetsen van het christelijke begrip: navolging.

Wat is goed om te doen? Navolgen in de praktijk is niet zo eenvoudig. Bijvoorbeeld; moet de mens de geboden (uit het Oude en Nieuwe Testament) volgen of de geboden mee laten wegen? Er zijn verschillende visies binnen de ethiek, de deontologie (plichtenleer) is een ethische stroming, die uitgaat van absolute gedragsregels. Bijvoorbeeld iets dat slecht is, dat is volgens een deontoloog altijd slecht, ook wanneer de uitkomst goed is. Volgens een deontoloog is martelen altijd slecht, ook als daar mensenlevens mee kunnen worden gered. Het utilitarisme of utilisme is een andere ethische stroming die de morele waarde van een handeling afmeet aan de bijdrage die deze handeling levert aan het algemeen nut. Doorgaans betekent dit dat een utilitarist streeft naar een zo groot mogelijke mate van geluk. Liegen bijvoorbeeld kan toch goed zijn als het meer nut oplevert dan wanneer de waarheid wordt gesproken.

Christelijke ethiek kan niet alleen bestaan in het volgen van voorgeschreven regels, maar ook niet uit het negeren ervan. Douma¹² beschrijft dat bij christelijke ethiek het ‘goede’ en het ‘nuttige’ ten

¹² Dr. J. Douma (geb. 1931) was hoogleraar christelijke ethiek aan de Theologische Universiteit te Kampen en aan de Vrije Universiteit te Amsterdam doceerde hij medische ethiek.

diepste bij elkaar horen. Wanneer gesproken wordt over het goede, moet dat tegelijk nuttig zijn voor de mens. Zowel utilisme als deontologie zijn geen basis voor de ethiek, maar wel nodig voor de ethiek.¹³ Dit hoofdstuk over navolging, zal de wetenschappelijke visies op ethiek niet volledig ter zijde schuiven. Juist waar dat nodig blijkt, wordt er gebruik van gemaakt.

2 Petrus 1 vers 5-7

En daarom moet u zich er met alle inzet op toeleggen om aan uw geloof deugd toe te voegen, aan de deugd kennis, aan de kennis zelfbeheersing, aan de zelfbeheersing volharding, aan de volharding godsvrucht, aan de godsvrucht broederliefde en aan de broederliefde liefde voor iedereen.

Zoals eerder vermeld, is de werkelijkheid niet meer zoals zij oorspronkelijk bedoeld is. De Heidelbergse Catechismus vermeldt in zondag 5 dat de mens tijdelijke en eeuwige straf verdiend heeft. Alleen Christus kan de straf betalen. Wanneer de mens zich echter tot God bekeert is er verzoening mogelijk is tussen God en mens. De theologie spreekt dan over de 'rechtvaardiging'.

Rechtvaardiging staat echter niet op zichzelf. Wanneer een mens een andere koning gaat dienen, betekent dit ook dat hij/zij andere regels gaat naleven. Wanneer een mens gaat leven onder de vlag van Koning Jezus, dan behoren daar ook andere regels bij. Jezus zelf vatte zijn geboden samen met de bekende geboden: *'U zult de Heere, uw God, liefhebben met heel uw hart, met heel uw ziel en met heel uw verstand. En het tweede, hieraan gelijk, is; U zult uw naaste lief hebben als uzelf.'*¹⁴

Dietrich Bonhoeffer

*Bonhoeffer houdt niet vast aan een traditionele visie op ethiek, maar ziet de uitdagingen van de moderne tijd onder ogen. En hij doet dat niet als een afstandelijke wetenschapper, maar als een christen bij wie de zaak van het Evangelie van Jezus Christus bovenaan staat. Hij gaat uit van het Heer zijn van Jezus Christus en vraagt dan, wat dat betekent voor het geheel van de werkelijkheid waarin wij leven.*¹⁵

Het begrip navolging komt niet veelvuldig voor in het Nieuwe Testament. Bij navolgen mag gedacht worden aan de oproep van Paulus in 1 Korinthe 11: *'Wees navolgers van mij, zoals ik navolger van Christus ben.'* Navolgen is niet alleen dienen of gehoorzamen van ge- en verboden maar ook Jezus' levensstijl volgen en volgen betekent dan uiteraard niet imiteren.

Volgens Douma betekent navolging voor christenen in de eerste plaats dat wij de roeping die wijzelf van God hebben ontvangen, ernstig nemen gehoorzaam vervullen. Een beroep, zoals agrariër, is dan ook zeker een roeping van God. In de tweede plaats noemt Douma: het inzetten voor de naaste en het handelen uit liefde. In de derde plaats is het lijden en daarmee de oproep tot zelfverloochening essentieel voor het navolgen van Christus.¹⁶

Naast de eerder genoemde deontologie en het utilisme zijn er ook aanhangers van de filosofie van de levenskunst en de deugdedethiek. Voor deze laatste zijn de vier kardinale deugden van groot belang; wijsheid, gerechtigheid, matigheid, en dapperheid.¹⁷ Het gaat binnen de deugdedethiek niet om de goede handeling zelf maar om datgene waar de handeling uit voortkomt. De filosofie van de

¹³ J. Douma, *Grondslagen*, 85.

¹⁴ Mattheüs 22 vers 37 en 39

¹⁵ G.C. den Hertog, *Collegedictaat 'Ethik van Dietrich Bonhoeffer Theologische Universiteit Apeldoorn'*, 4. (niet gepubliceerd)

¹⁶ J. Douma, *Grondslagen*, 190.

¹⁷ J. Douma, *Grondslagen*, 221.

levenskunst borduurt hier min of meer op verder en schenkt aandacht aan het leven als een kunstwerk. Vanwege de beknoptheid van dit onderzoek, zal ik dit verder achterwege laten.

Het christelijk geloof geeft de genoemde deugden ook een plaats. De apostel Paulus was ten tijde van het Nieuwe Testament al bekend met de deugdethiek. Paulus werpt de christelijke heiligingsleer op als de christelijke equivalent van de deugdethiek.¹⁸ De Bijbel spreekt van de vrucht van de Geest als deugden, die door Gods Geest zelf in de gelovige bewerkt worden. Kenmerkend is dus dat het christendom spreekt van het worden geheiligd door de heilige Geest en niet het zichzelf heilig maken. Een goede boom brengt goede vruchten voort. Wanneer een mens door de Geest geheiligd wordt, dan brengt hij goede vruchten voort.¹⁹ Al mag hiermee niet de indruk worden gewekt dat niet-christenen geen goede dingen kunnen doen, de Schepper heeft namelijk veel goeds in de schepping gelegd. Uiteindelijk is het geloof in de verzoening door Christus doorslaggevend, en niet de goede werken van gelovige (en niet-gelovige).

De God van hemel en aarde heeft door Christus verzoening tussen Zichzelf en de mens mogelijk gemaakt. Tegelijkertijd vraagt dat navolging van de mens in gehoorzaamheid tot God. Aldus O'Donovan²⁰ is ethiek niet primair een zaak van ge- en verboden, geen kwestie van moeten en van misschien wel een morrend aanvaarden dat sommige dingen van God niet schijnen te mogen, maar een zaak van vreugde.²¹ Bonhoeffer beschrijft de verhouding tussen geloof en gehoorzaamheid als volgt: *'alleen de gehoorzame gelooft en alleen de gelovige gehoorzaamt.'*²²

Psalm 1 vers 1-3

*Gelukkig de mens die niet meegaat met wie kwaad doen, die de weg van zondaars niet betreedt, bij spotters niet aan tafel zit, maar vreugde vindt in de wet van de HEER en zich verdiept in zijn wet, dag en nacht. Hij zal zijn als een boom, geplant aan stromend water. Op tijd draagt hij vrucht, zijn bladeren verdorren niet. Alles wat hij doet komt tot bloei.*²³

De navolging mag in gehoorzaamheid en met vreugde geschieden, maar hoe moet dan worden omgegaan met de geboden? De bijbelse geboden uit bijvoorbeeld het Oude Testament dienen hun plaats, betekenis en gewicht te ontvangen vanuit Christus. Wanneer een mens Christus navolgt en acht slaat op Zijn geboden mag hij Christus in gehoorzaamheid volgen. Belangrijk is dat wanneer de mens zich tot God bekeert (van zijn verkeerdheid) zijn lichaam een tempel van de heilige Geest wordt. De Geest gaat dan ook werken in de mens, waardoor de mens goede vruchten voort kan brengen.

1 Korinthe 3 vers 16

Weet u niet dat u Gods tempel bent en dat de Geest van God in u woont?

Het navolgen van Christus heeft ook een einddoel. In Galaten 5 vers 22 wordt de vrucht genoemd die gelovigen van de heilige Geest ontvangen. Direct na de vrucht van de liefde wordt vreugde genoemd.

¹⁸ N.C. Smits, 'Collegedictaat Ethiek 1 Theologische Universiteit Apeldoorn', 11. (niet gepubliceerd)

¹⁹ Zie ook Mattheus 7 vers 15-23

²⁰ O. O'Donovan (geb. 1945) is een anglicaanse ethicus. Hij was predikant en heeft als hoogleraar aan diverse universiteiten gewerkt. Hij werd bekend met 'Resurrection and Moral Order', waarin de relatie tussen schepping en verlossing centraal staat.

²¹ N.C. Smits, 'Collegedictaat Ethiek 1 Theologische Universiteit Apeldoorn', 24. (niet gepubliceerd)

²² D. Bonhoeffer, *Navolging*, 37.

²³ In tegenstelling tot wat eerder is vermeldt, is hier gebruik gemaakt van de Nieuwe Bijbelvertaling (NBV).

Wanneer een mens uit liefde Christus na zal volgen zullen hij uiteindelijk de volmaakte vreugde bezitten. De weg van navolging is tot de dood als toegangspoort tot de eeuwigheid of tot op de dag dat Jezus terugkomt; elk oog zal Hem zien als Hij komt op de wolken! Bonhoeffer onderstreept dat deze wereld het 'laatste' niet is, en dat juist dát ons in staat stelt om het in de gebrokenheid van het 'voorlaatste' uit te houden én er bij tijden ook van te genieten, tot de jongste dag.²⁴

1.4 Universeel, een christelijke ethiek voor iedereen?

Nadat de dogmatiek en ook de navolging van Christus is besproken, bespreekt deze paragraaf het omvattende kader en geeft beide een plaats. Het beeld dat een mens heeft van de werkelijkheid is van groot belang voor zijn omgang met de werkelijkheid. In deze paragraaf wordt gekeken naar de schepping en de christelijke visie daarop die van groot belang is voor het totaalbeeld van de ethiek. Tenslotte wordt het universele van christelijke ethiek behandeld. Het onderstaande fragment van Lewis²⁵ geeft het beoogde op een treffende manier weer.

Voorbeeld van Lewis

Er zijn twee manieren waarop het menselijk apparaat in de soep draait. U kunt hier een duidelijke voorstelling van krijgen door ons, mensen, te vergelijken met een vloot van schepen die in konvooi varen. De zeereis zal alleen maar lukken als, in de eerste plaats, de schepen niet met elkaar botsen of elkaar in de weg zitten, en als in de tweede plaats elk schip zeewaardig is en motoren heeft die in orde zijn. Nog een derde zaak is van belang; de bestemming van de reis. Hoe goed het varen ook lukt, de zeereis zou een mislukking zijn wanneer de vloot New York als bestemming had maar aankomt in Calcutta.²⁶

Het voorbeeld geeft aan dat er drie zaken van groot belang zijn. Ten eerste is het belangrijk dat er eerlijkheid en harmonie is tussen individuen. Ten tweede kan genoemd worden het ordenen of harmoniseren van de dingen binnen in elk individu. Ten derde het algemene doel van het menselijk leven als geheel; waar de mens voor gemaakt is. Alle drie moeten in orde zijn wil de vloot aankomen zoals bedoeld is.

De mens

De mens leeft met een doel, het leven is niet zinloos en God heeft een plan met zijn schepping, dat is kort en krachtig waar het in dit hoofdstuk om gaat. Toen God zag dat zijn goede schepping kapot was gemaakt heeft Hij de komst van zijn Zoon beloofd. Alles was goed, want de mensheid is geschapen om zijn Schepper te verheerlijken en de schepping te beheren. Is dit levensdoel vervallen omdat we het niet meer kunnen? Nee, maar het is door de zondeval wel onmogelijk.

De Bijbel spreekt ook over de toekomst. Er is hoop! Want de beloofde Zoon, Jezus Christus, is gekomen, gestorven. Wie in Hem gelooft zal leven, die wordt vrijgesproken van de straf op de zonde. Christus kruisdood is genoegdoening voor de straf op de zonde. Bovendien komt Gods Geest na de wedergeboorte wonen in de gelovigen. Er wordt dan ook wel gesproken van het lichaam als de tempel van de heilige Geest.

²⁴ G.C. den Hertog, Collegedictaat 'Ethiek van Dietrich Bonhoeffer Theologische Universiteit Apeldoorn', 13.

²⁵ C.S. Lewis (1898-1963) werd van atheïst christen en verwierf bekendheid als apologet. Hij schreef boeken waarin hij het christelijk geloof uitlegde en verdedigde maar ook kinderboeken en sciencefiction.

²⁶ C.S. Lewis, *Christelijk leven*, 9.

Het lichaam van de mens moet sterven, niet als betaling van de zonde maar als doorgang naar het eeuwige leven.²⁷ Christus komt terug op de wolken, bij Zijn komst zullen alle gevolgen van de zondeval verdwijnen. Er komt een nieuwe hemel en een nieuwe aarde, daar is geen oorlog meer, geen natuurrampen en zullen ook geen tranen meer zijn. Christenen leven in een sterfelijk lichaam, van hen wordt navolging verwacht, navolging van Christus.

De natuur

Door de zondeval (van de mens) hebben dood en verderf ook intrede gedaan in de schepping. Niet alleen bij de mens, maar ook in de natuur is de straf op de zondeval zichtbaar. Hoewel Gods reddenplan voor mensen bedoeld is, is er ook hoop voor de schepping. Wanneer Jezus terugkomt, zullen de gevolgen van de zondeval verdwijnen, bij de komst van de nieuwe hemel en de nieuwe aarde zal ook de schepping verlost worden.

De gevolgen van de zondeval voor de schepping zijn onder andere de dood en onaangename plantensoorten, zoals doornen en distels, die waarschijnlijk (op deze wijze) in het paradijs niet hebben bestaan. Wanneer Jezus terugkomt op de wolken zullen er geen natuurrampen, dier- en plantenziekten of epidemieën meer zijn. Na de wederkomst van Jezus Christus zal al het verkeerde door vuur vergaan. Dit toekomstbeeld is van belang aangezien dit ook bij de ethiek een wezenlijke rol speelt. Ethiek voor een wereld waarbij niet verder wordt gedacht dan honderd of duizend jaar is immers anders dan een ethiek ter voorbereiding op de eeuwigheid.

Het eeuwigheidsperspectief komt ook bij het volgende tot uitdrukking. De mens heeft een ziel die eeuwig zal bestaan. De Bijbel leert dat de mens (inclusief zijn ziel) behouden wordt door het geloof in Jezus Christus. Gelovigen behoren vanaf het moment dat zij gaan geloven tot het Koninkrijk van God. De zielen van de gelovigen zullen dan ook voor eeuwig bij God zijn, de zielen van de niet-gelovigen zullen op een plaats zijn waar God slechts in Zijn toorn aanwezig is. Dieren daarentegen keren net als het menselijk lichaam terug tot stof met het verschil dat ook hun ziel terug keert naar de aarde.²⁸ Het dier heeft dus geen ziel (die blijft bestaan na de dood).

Universeel

Zoals eerder in de geloofsbelijdenis tot uiting kwam spreekt de Bijbel over God als de Schepper van de hemel en van de aarde. Politicus en theoloog Abraham Kuyper sprak ooit: *"Er is geen duimbreed in het leven, waarvan Christus niet zegt: Mijn!"*²⁹ De Schepper is de eigenaar van de Schepping, daarom is christelijke ethiek niet voor een bescheiden groepje dat de standpunten kan onderschrijven. Christelijke ethiek is een ethiek voor de gehele wereld; voor mens en dier, voor de zichtbare en onzichtbare werkelijkheid. Want alles wat geschapen is, is geschapen door Gods scheppingsdaad.

Echter in de praktijk van alle dag wil niet iedereen zich scharen onder de christelijke ethiek, er wordt gesproken van een christelijke ethiek naast een algemene of seculiere ethiek. Naast levensbeschouwelijke ethische stromingen zijn er ook stromingen vernoemd naar de grondlegger of de filosofische stroming zoals deontologie of deugdeethiek. De christelijke ethiek kan zeker gebruik maken van deze stromingen maar blijft in of uit principe een specifiek christelijke ethiek. Christenen

²⁷ HC 42

²⁸ Prediker 3 vers 18-21

²⁹ http://mail.tukampen.nl/cgi-bin/pl/index.pl?Nieuws&nieuws_20110711u [11 mei 2013]

hoeven zich niet te isoleren of terug te trekken uit het debat met andersdenkenden. Christenen mogen de uitdaging aangaan. Ze mogen de uitdaging aangaan om zonder de specifiek christelijke waarden te verloochenen, een bijdrage te leveren aan het maatschappelijk debat.

Als men de Bijbel gezag verleent, of dit gezag in geloof aanvaart, zal men de betekenis daarvan voor de hele wereld moeten erkennen. Zoals de evangelist Johannes beschrijft: *‘Want zo lief heeft God de wereld gehad, dat Hij Zijn eniggeboren Zoon gegeven heeft, opdat ieder die in Hem gelooft, niet verloren gaat, maar eeuwig leven heeft.’*³⁰ De Bijbel verwerpt de gedachte dat er een algemene en een christelijke ethiek naast elkaar kunnen bestaan. De christelijke ethiek annexeert als het ware de algemene ethiek, waardoor men nog over slechts één soort van ethiek kan spreken. Door Christus’ werk kunnen de gelovigen toeleven naar de ‘grote dag’, in dat perspectief mag moet een ethiek ook staan. Ethiek is iets tijdelijks, iets wat niet los staat van het aanbreekende Koninkrijk van God. Het geheiligd worden of de navolging is het middel dat hierbij onmisbaar is, tot dé grote dag!

1.5 Conclusie

In deze voorlopige conclusie wordt antwoord gegeven op de volgende vraag: Wat betekent christelijk met betrekking tot ethiek?

Christelijke ethiek is onlosmakelijk verbonden met christelijke dogmatiek. Dogmatiek vindt zijn grondslag in de Bijbel. De ethiek verbindt consequenties en/of leefregels aan de opvattingen die voortkomen uit het woord van God. Dogmatiek en ethiek zijn dus onlosmakelijk met elkaar verbonden.

- Christelijke ethiek betekent dat de ethiek onlosmakelijk is verbonden met de christelijke dogma’s.

De Bijbel leert over de schepping, de zondeval en de herschepping van de schepping, waaronder mensen en dieren. Ethisch handelen vindt dus uitsluitend plaats tussen zondeval en herschepping en begint nadat de mens kennis heeft gekregen van goed en kwaad. Hoewel de mens zondig is en straf heeft verdiend is er toch verzoening mogelijk door Christus’ kruisdood. Door het kruis van Christus mag de mens weten dat God zijn schepping niet loslaat, maar verzoening en herstel aanbiedt.

- Christelijke ethiek betekent dat de ethiek haar plaats kent tussen Gods heilsfeiten.

Het goede en het nuttige horen ten diepste bij elkaar. Navolging van Christus is niet slechts het navolgen van wetten en regels of juist het negeren ervan. Door de rechtvaardiging van de zondaar, wordt men onderdeel van het Koninkrijk van God. Bij rechtvaardiging hoort heiliging, het geheiligd worden door de heilige Geest. Bij christelijke navolging is sprake van vruchten van de Geest en in mindere mate van deugden.

- Navolging; geen zaak van ge- en verboden maar het volgen van Christus en het voortbrengen van de vruchten van de Geest.

³⁰ Johannes 3 vers 16

Douma spreekt over de roeping, ook voor een beroep als agrariër, die de mens ernstig moet nemen en gehoorzaam moet vervullen. Hij spreekt over het inzetten voor de naaste en het handelen uit liefde en roept op tot zelfverloochening.

- God roept op tot verantwoordelijkheid bij de uitoefening van een beroep, ook als agrariër.

Er komt een dag dat God de Schepper recht zal spreken en alles gelouterd zal worden, dat is een zaak van vreugde. Dan zullen alleen de gelovigen en de goede schepping blijven bestaan, alles zal volmaakt worden. De gelovigen mogen weten dat Jezus terugkomt om te oordelen de levenden en de doden. Ethiek vindt dus plaats voor de wederkomst van Christus.

- Christelijke ethiek, kent haar plaats en ziet uit naar de herschepping.

De totale werkelijkheid is, zoals beschreven in de scheppingsgeschiedenis, door God geschapen. Door de zondeval kan de mens zijn scheppingsdoel, het volmaakt dienen en prijzen van God, niet meer voldoen.

- Christelijke ethiek houdt er rekening mee dat alle mensen een verkeerde geneigdheid hebben, maar ook dat God genade biedt en herschepping belooft.

De natuur lijdt onder gevolgen van de zondeval. De natuur zowel flora als fauna zijn meegegaan in de val van de mens en de straf op de zonde. De natuur ziet dan ook reikhalzend uit naar het herstel van Gods schepping. In tegenstelling tot de mens hebben dieren geen zielen (die eeuwige bestaan).

- Door de zondeval van de mens lijden de collega schepselen(flora en fauna) mee.
- Ook de natuur ziet uit naar het herstel van de schepping.

Dat christelijke ethiek universeel is blijkt uit het feit dat God de gehele schepping geschapen heeft. Dat niet iedereen God als zijn Schepper erkent, betekent niet dat Zijn boodschap voor de mensheid niet voor hem of haar geldt.

- Christelijke ethiek is universele ethiek en niet slechts voor een selecte groep.

*Christen zijn is een manier van leven;
Het is deel uitmaken van Gods verhaal.
Christen zijn is dat je op waarde schat
wat God voor ons gedaan heeft door Jezus van Nazaret.*

*Christen zijn betekent niet het volgen van een verzameling regels of principes;
het christendom gaat over de manier waarop mensen leven.³¹*

Stanley Hauerwas

³¹ S. Hauerwas, *Een robuuste kerk*, 19.

Hoofdstuk 2 – Praktische lijnen vanuit de Bijbel

2.1 Inleiding

De Bijbel kwam tot stand in een overwegend agrarische samenleving, eerst vooral met veehouderij en later ook met landbouw. De aartsvaders Abraham, Izak en Jacob waren eigenaar van grote kuddes vee. Toen later in de tijd de Israëlieten vanuit Egypte naar het land van hun voorvader Abraham reisden en zich daar vestigden werden de Israëlieten naast veehouders ook landbouwers. In de periode voorafgaand aan hun vestiging te Kanaän heeft Mozes het Joodse volk bekende en minder bekende wetten of leefregels gegeven. Dit hoofdstuk wil de waarde en relevantie van onder andere deze wetten belichten.

De Bijbel is onmisbaar wanneer gesproken wordt over christelijke ethiek. De Bijbel, en met name het Oude Testament, heeft praktische richtlijnen voor de agrarische sector. Bij het lezen van deze richtlijnen doemen vaak vragen op als: wat betekenen deze geboden, zijn deze nog geldig en/of actueel en hebben deze geboden nu nog autoriteit. Dit hoofdstuk zal in het kort enkele richtlijnen bespreken en een aanzet voor een praktische uitwerking geven. Daarbij is het belangrijk om niet te vergeten dat dit afstudeeronderzoek te beperkt is om diepgravend te zijn. Niet op alle vragen kan antwoord worden gegeven. Veel zaken die wel besproken zouden kunnen worden bij dit onderwerp moeten toch blijven liggen.

2.2 De Bijbel & ethiek

In de Bijbel komt het woord 'ethiek' niet voor. Wel staan er onder andere regels en voorschriften over het houden van dieren en het telen van gewassen beschreven. Verder is uit de context van veel bijbelgedeelten op te maken wat de toen geldige gebruiksnormen waren. Het grote respect voor de natuur en de afhankelijkheid van de natuur wordt duidelijk na studie van de Bijbel en met name het Oude Testament.

Karl Barth³² schrijft dat de theologie niet kan spreken over ethisch handelen van de mens zonder samenhang met het spreken over God. Zoals eerder vermeld is ook de ethiek van Luther en Calvijn in hun dogmatiek te zoeken en te vinden.³³ Wanneer gesproken wordt over richtlijnen vanuit het Oude Testament mag Christus niet buiten beschouwing worden gelaten. Christus is dan wel op een andere manier aanwezig in het Oude Testament dan in het Nieuwe Testament, toch mag Zijn betekenis voor het Oude Testament en de daarin beschreven wetten niet buiten beschouwing worden gelaten.

Een andere kijk

Alister McGrath³⁴ benadrukt dat het christelijk geloof voornamelijk een nieuwe manier van kijken inhoudt. „Het christendom verandert ons denken, en geeft ons de mogelijkheid om de dingen te zien zoals ze echt zijn.” Hij licht dit toe met een beeld dat hij ontleent aan de bekende Britse apologeet

³² Karl Barth (1886-1968) is een bekende protestantse theoloog uit Zwitserland. Aan enkele universiteiten in Duitsland en Zwitserland was hij hoogleraar gereformeerde theologie.

³³ G.G. de Kruijf, *Christelijke ethiek*, 34.

³⁴ Alister McGrath (geb. 1953) studeerde theologie en de scheikunde en is priester in de Anglicaanse Kerk. Opmerkelijk is dat hij vroeger atheïst was maar zich bekeerde tot het christendom. Hij is hoogleraar Religie, Pastoraat en Onderwijs aan King's College te London.

C.S. Lewis. „Wanneer de zon opkomt, zie ik niet alleen de zon maar ook de andere dingen. Het geloof in God zorgt ervoor dat we dingen gaan zien die eerst in de schaduwen lagen.”³⁵

Dit hoofdstuk bekijkt vooral de richtlijnen vanuit het Oude Testament. Echter bovenstaande opmerking van McGrath mag daarbij voordurend in gedachten blijven. Christenen leven vanuit Christus, omdat Hij het licht der wereld en Hij de opstanding en het leven is. Vanuit dat vertrekpunt proberen christenen, weliswaar met vallen en opstaan, met Christus te leven en Zijn beeld te volgen. Dat maakt alles anders, dat geeft een plaats aan de richtlijnen die hier besproken zullen worden.

1 Timotheüs 1 vers 5

Het einddoel nu van het gebod is liefde die voortkomt uit een rein hart, een goed geweten en een ongeveinsd geloof.

Zoals in het eerste hoofdstuk is besproken was de ‘oorspronkelijke’ schepping, dus vóór de zondeval perfect en bevatte een “absolute normativiteit”. Na de zondeval is het kwaad in de schepping gekomen. Dit kwaad moet worden bestreden, omdat de mens vanuit zichzelf ook niet (altijd) weet wat goed en kwaad is. De Bijbel is daarom noodzakelijk als richtsnoer voor het handelen.

Richtlijnen bij gebruik van de bijbeltekst

Wanneer gebruik gemaakt wordt van bijbelteksten voor de agrarische ethiek moet gelet worden op het effect of doel van de tekst. Is een tekst bijvoorbeeld ook echt geschreven ter bescherming van het dier? Naar aanleiding van Schenderling mogen daarom de volgende twee vragen gesteld worden:

- Is er voldoende zekerheid dat het betreffende voorschrift een positieve uitwerking heeft op de behandeling van dieren of het omgaan met de natuur?
- Zo ja, is er dan voldoende zekerheid dat het voorschrift ook ter wille van flora/fauna is gegeven? Is het welzijn van flora/fauna het primaire doel van het voorschrift of een bijkomend gevolg?³⁶

2.3 Rentmeesterschap & vreemdelingschap

Het is van belang om te realiseren vanuit welk gezichtspunt de zaken beschreven worden. Ethiek over het beheren van de eigen goederen beschrijft men vanuit een ander gezichtspunt dan ethiek over het beheren van andermans goederen. De mens voelt zich in het algemeen verplicht om voor de goederen van een ander beter te zorgen dan de eigen goederen. Hoeveel te meer moet een mens die de goederen van zijn God beheert, zich inspannen voor het behoud van Gods schepping.

Genesis 2 vers 15

De HEERE God nam de mens, en zette hem in de hof van Eden om die te bewerken en te onderhouden.

De opdracht van de mens

God schiep de mens op de zesde dag als kroon op Zijn schepping. Genesis 1 vers 26 vermeldt dat God sprak; ‘Laten Wij mensen maken (...) en laten zij heersen over (...).’ Bij de schepping van de mens wordt direct een opdracht gegeven, zodat de mens niet nutteloos ronddooft maar zijn missie kan

³⁵ http://www.refdag.nl/kerkplein/kerknieuws/conferentie_forumc_niet_verdedigen_maar_aanvallen [08-06-2012]

³⁶ J. Schenderling, Mens en dier in theologisch perspectief, 77.

volbrengen. Na de schepping krijgt Adam ook de opdracht om alle dieren een naam te geven. Hieruit blijkt zowel de harmonie, als wel een zekere verhouding. Adam leeft in harmonie en niet in gelijkwaardigheid met de dieren. Het is immers Adam die, vanuit een gezagsverhouding, de dieren een naam geeft. Niet alleen heersen, ook bewerken en onderhouden worden genoemd. Door de latere zondeval zijn deze begrippen van een extra dimensie voorzien. Juist toen de zondeval haar intrede deed, heeft het bewerken en onderhouden een belangrijke rol ontvangen.

Psalm 8 vers 6-9

Toch hebt U hem [de mens] weinig minder gemaakt dan de engelen en hem met eer en glorie gekroond. U doet hem heersen over de werken van Uw handen, U hebt alles onder zijn voeten gelegd: schapen en runderen, die allemaal, en ook de dieren van het veld, de vogels in de lucht en de vissen in de zee, al wat over de paden van de zeeën gaat.

De opdracht van de mens bestaat uit het heersen over de schepping. Zoals de Schepper leiding nam, orde schiep en de orde handhaafde zo is de mens aangesteld om te heersen, de leiding te nemen, orde te scheppen en deze orde ook te handhaven. De mens moet als rentmeester heersen, maar daarvan moet ook rekenschap worden afgelegd. Als rentmeester heeft de mens de plicht om te arbeiden met het materiaal dat God hem heeft toevertrouwd.

Rentmeester

God, de Schepper, heeft de mens gemaakt naar Zijn beeld en aangesteld als rentmeester. De mens is de vertegenwoordiging van de Schepper in de natuur. God onderwijst de mens hoe dit werk uitgevoerd kan worden. De wetten van Mozes en de profeet Jesaja getuigen hiervan.

Jesaja 28 vers 23-26

Neem ter ore en luister naar mijn stem, sla er acht op en luister naar mijn woorden! Ploegt de ploeger heel de dag door om te zaaien? Blijft hij zijn land altijd maar openleggen en eggen? Is het niet zo: heeft hij de bovenlaag ervan geëffend, dan strooit hij wikke uit, zaait er komijn op, en zet tarwe op rij, gerst per vak, en spelt aan de rand? Zijn God onderwijst hem over de juiste wijze. Hij onderwijst hem.

Vreemdelingschap

In het vorige hoofdstuk is reeds besproken dat de mens faalt. Door de zondeval kan de mens niet meer volmaakt doen waar hij voor geschapen is. In plaats van 'thuis' te zijn is de gelovige een 'vreemdeling' hier op aarde. De gelovige wacht op de vernieuwing van de schepping, tot die tijd is zij een vreemdeling. 'U bent immers vreemdelingen en bijwoners bij Mij' zegt God de Schepper bij het geven van de geboden.³⁷ Deze periode van vreemdelingschap noemt Bonhoeffer het voorlaatste.

Romeinen 8 vers 19-22

*De schepping ziet er reikhalzend naar uit dat openbaar wordt wie Gods kinderen zijn. Want de schepping is ten prooi aan zinloosheid, niet uit eigen wil, maar door hem die haar daaraan heeft onderworpen. Maar ze heeft hoop gekregen, omdat ook de schepping zelf zal worden bevrijd uit de slavernij van de vergankelijkheid en zal delen in de vrijheid en luister die Gods kinderen geschonken wordt. Wij weten dat de hele schepping nog altijd als in barensweeën zucht en lijdt.*³⁸

³⁷ Leviticus 25 vers 23

³⁸ NBV

In Romeinen 8 staat opgetekend dat de schepping zucht zoals een vrouw met barensweeën. De schepping is sinds de zondeval aan de zinloosheid onderworpen, in plaats van opbloeien sterft zij af. Christenen moeten het zuchten van de schepping leren horen en verlangen naar de herschepping. Aan rentmeesterschap is vreemdelingschap verbonden, christenen moeten bij deze opdracht beseffen dat dit tijdelijke wacht op het eeuwige.

Genesis 1 vers 28-29

En God zegende hen en God zei tegen hen: Wees vruchtbaar, word talrijk, vervul de aarde en onderwerp haar, en heers over de vissen van de zee, over de vogels in de lucht en over al de dieren die over de aarde kruipen! En God zei: Zie Ik geef u al het zaaddragende gewas dat op heel de aarde is, en alle bomen waaraan zaaddragende boomvruchten zijn; dat zal u tot voedsel dienen.

2.4 Voorschriften - Flora

Deze paragraaf zal kort enkele bijbelteksten behandelen die in verbinding staan met de agrarische sector van toen en nu. De scriptie is te kort om gehele exegeses te geven, daarom worden er slechts enkele korte lijnen uitgezet.

Een oudtestamenteisch bouwplan?

Het is niet bevorderlijk voor de akker om ieder jaar dezelfde gewassen op dezelfde akkers te verbouwen. Wanneer dat toch gebeurt kunnen zich allerlei plagen ontwikkelen en raakt de bodem uitgeput. Er ontstaat een gebrek aan voedingsstoffen doordat ieder jaar dezelfde voedingsstoffen (door dezelfde gewassen) worden opgenomen uit de bodem van de akker. De Bijbel heeft daarom bepalingen waarin staat vermeld dat akkers rust nodig hebben: braak. Ten tijde dat deze wetten bekend werden gemaakt was er geen kunstmest en dierlijke mest was schaars. Tijdens de braakliggende periode kan de bodem rusten, het bodemleven weer tot stand komen en door eventuele wilde en rottende planten kan de aarde voedingsstoffen opnemen. Onderstaande tekst vermeldt de bijbelse wetgeving rondom het braakliggen van de akker.

Leviticus 25 vers 3-6, 10

Zes jaar mag u uw akker bezaaien, zes jaar mag u uw wijngaard snoeien en de opbrengst ervan inzamelen. Maar in het zevende jaar moet het voor het land sabbat zijn, een periode van volledige rust, een sabbat voor de HEERE. Uw akker mag u niet bezaaien en uw wijngaard mag u niet snoeien. Wat er na uw laatste oogst nog opkomt, mag u niet oogsten, en de druiven van uw ongesnoeide wijnstok mag u niet plukken. Het is een jaar van volkomen rust voor het land. De opbrengst van de sabbat van het land zal voor u als voedsel dienen: voor u en uw slaaf en uw slavin, uw dagloner en uw bijwoner, die bij u als vreemdeling verblijven. U moet het vijftigste jaar heiligen en vrijlating in het land uitroepen voor alle bewoners ervan. Het is jubeljaar voor u: ieder zal terugkeren naar zijn eigen bezit en ieder zal terugkeren naar zijn familie.

Uit bovenstaande tekst kan geconcludeerd worden dat deze wet de bodem tegen uitputten beschermt. Opvallend is dat de wet is opgesteld in een periode dat er nog weinig of geen kennis was over het beheren van de bodem. Juist nu er tegenwoordig zoveel meer kennis over de bodem, het bodemleven en de meststoffen is moet dit natuurlijke evenwicht niet verstoord worden. Roofbouw op de aardbodem is verboden. Dit gebod is ook nu nog geldig. Het cultische element dat er ieder zevende jaar geen gewassen verbouwd mogen worden is voorbij, maar de gedachte dat er geen

roofbouw mag worden gepleegd blijft staan. Er wordt van de mens gevraagd verantwoord om te gaan met de aardbodem. Persoonlijk denk ik dat deze conclusie ook geldt voor aardbodem die niet direct gebruikt wordt maar indirect. Denk bijvoorbeeld aan veehouders die soja gebruiken als diervoeder.

Verarming

In Israël moest verarming en het tot slaaf/knecht maken van de volksgenoten worden tegengegaan. Ieder vijftigste jaar (het jubeljaar) was een jaar van vrijheid en kwijtschelding van schulden. Uit de bovenstaande tekst blijkt dat het agrarische (en economisch) handelen aan regels is gebonden. Barmhartigheid voor de naaste hoort er ook bij. Het handelen moet dienstbaar zijn aan de Schepper en aan de naaste.

Tot duurzaamheid en tegen dwaasheid

Een ander aspect uit de Joodse wetten is eerbied voor de bezielde en onbezielde natuur. Wanneer het Joodse volk een stad belegerde werd het de vijand zo moeilijk mogelijk gemaakt. Het was de gewoonte om rondom de stad de bomen te kappen en het hout te gebruiken voor de strijd. De tactiek van de verschroeide aarde was een bekend middel bij de oorlogsvoering. Opmerkelijk is dan ook het verbod voor de Israëlieten omtrent de vruchtbomen.

Deuteronomium 20 vers 19-20

*Als u een stad langdurig moet belegeren, mag u haar boomgaarden niet vernietigen. Laat de bijl rusten en laat de bomen staan, want u moet er zelf van eten, en bovendien: is een boom soms een mens, dat u tegen hem moet strijden? Alleen de bomen waarvan u weet dat ze geen vruchten geven, mag u vernietigen of omhakken om ze te gebruiken voor de belegering van de stad waarmee u in oorlog bent.*³⁹

De Israëlieten mochten bij een langdurige belegering (wanneer de verbittering toeneemt) niet de vruchtbomen kappen. De toevoeging, dat de bomen toch geen mensen zijn, tegen wie men strijden kan, toont dat de wetgever tevens de dwaze vernielzucht en verruwing veroordeelt, die de oorlog pleegt te vergezellen.⁴⁰ Uit deze tekst kan het respect voor en het duurzaam omgaan met de natuur worden opgemerkt. Het kappen van vruchtbomen zonder goede reden is niet toegestaan.

Arbeid

De Bijbel spreekt over het werken in het zweet door de inspanning van het werk.⁴¹ Salomo, op wiens naam de volgende bijbeltekst staat, heeft in het boek Spreuken ook geschreven over de arbeid van een agrariër.

Spreuken 24 vers 30-31:

*Ik liep over het veld van een luiaard,
door de wijngaard van een dwaas.
Alles was overwoekerd door onkruid,
zijn hele terrein was met distels bedekt,
de muur lag in puin.*⁴²

³⁹ NBV

⁴⁰ J. Ridderbos, *Korte Verklaring der heilige Schrift, Deuteronomium*, 31.

⁴¹ Genesis 3 vers 19

Bovenstaande spreuk koppelt dwaasheid en luiheid aan het overwoekeren van het onkruid. De tekst spreekt voor zich. Rentmeesterschap vraagt arbeid en inspanning om de akkers, waartoe men geroepen is, te onderhouden en te verzorgen.⁴³

Eschatologische verwachting

Het woord schepping uit Romeinen 8 kan worden uitgelegd als ‘de levende wezens in de schepping’, al dan niet met inbegrip van de mens. Deze bijbeltekst geeft aan dat het lijden van de schepping, inclusief de dieren, door de zondeval niet aan Gods aandacht ontsnapt en dat God ook de dierenwereld zal laten delen in de komende redding. Het komende Koninkrijk van God omvat ook de natuur en dierenwereld. Wanneer God alles herschept zal God de dieren niet vernietigen maar herstellen zoals ze waren ten tijde van de schepping. De eschatologische verwachting geeft het ideaal aan waarop de mens zich mag richten.⁴⁴ De mens mag zich enerzijds zich mag richten op de strijd tegen het kwaad. Anderzijds mag de mens weten dat de strijd uiteindelijk door God overwonnen zal worden waarna het totale herstel plaats vindt.

Romeinen 8 vers 20-22

Want de schepping is aan de zinloosheid onderworpen, niet vrijwillig, maar door hem die haar daaraan onderworpen heeft, in de hoop dat ook de schepping zelf zal bevrijd worden van de slavernij van het verderf om te komen tot de vrijheid van de heerlijkheid van de kinderen van God. Want wij weten dat heel de schepping gezamenlijk zucht en gezamenlijk in brensnoed verkeert tot nu toe.

2.5 Voorschriften - Fauna

Bloemen en planten worden vaak niet totaal vernietigd, want bij hen kan er vaak opnieuw een vrucht komen. Bij dieren is dat anders, daar wordt uniek leven gedood, aldus Barth.⁴⁵ Misschien dat dit wel een van de grootste verschillen is tussen flora en fauna; bezielde en onbezielde natuur. Deze paragraaf zal kort enkele bijbelteksten belichten die de dieren aangaan.

Op de vijfde scheppingsdag werden de zeedieren geschapen, op de zesde dag werden mensen en (land)dieren geschapen. God schiep de wilde dieren van de aarde naar hun soort, het vee naar hun soort, en alle kruipende dieren van de aardbodem naar hun soort. Opvallend is dat de landdieren op dezelfde dag als de mens zijn geschapen. Maar boven al is het volgende belangrijk; God zag flora en fauna, alles wat hij geschapen had en Hij zag dat het zeer goed was! Dit hoofdstuk zal enkele bekende Bijbelse voorschriften over de omgang met dieren bespreken.

Begrippenapparaat

God schiep niet slechts hemel en aarde, hij reikte ook meteen het begrippenapparaat aan waarmee de mens de schepping kon indelen op de enig juiste wijze: in vee en wild gedierte. De aarde is niet alleen gecreëerd zoals de Bijbel het beschrijft, ook het juiste perspectief daarop wordt weergegeven dat van een veehouder.⁴⁶ Niet een cowboy of een laborant die werkt met dieren, zijn van toepassing, maar vanuit het perspectief van een veehouder. Hoe treffend!

⁴² NBV

⁴³ Zie het besef van roeping zoals beschreven in paragraaf 1.3

⁴⁴ J. Schenderling, *Mens en dier in theologisch perspectief*, 97.

⁴⁵ K. Barth, *Mens en dier*, 13.

⁴⁶ <http://jeroenvu.home.xs4all.nl/gwv/bijbel.htm#schepping> [05-08-2012]

Beziëld?

Onderstaande tekst uit Prediker laat het verschil zien tussen mens en dier. Beide zijn door de Schepper gemaakt, maar wel met een duidelijk verschil. De mens is naar Zijn beeld geschapen, zijn ziel heeft eeuwigheidswaarde. Van de dieren keert hun ziel terug naar de aarde. Dieren hebben wel een levensadem, ook een instinct, maar geen onsterfelijke ziel.

Prediker 3: 21

Wie merkt op dat de adem van de mensenkinderen naar boven stijgt en de adem van de dieren naar beneden daalt naar de aarde?

Rust

De Schepper heeft in de decaloog ofwel de tien geboden voor de mens gegeven. Opmerkelijk is dat deze geboden ook een betekenis hebben voor de dieren. Het sabbatsgebod bevat namelijk ook de bepaling *‘Dan zult u geen enkel werk doen (...) noch uw vee.’*⁴⁷ In Exodus 23 vers 12 staat het nog duidelijker vermeld; *Zes dagen moet u werk doen, maar op de zevende dag moet u rusten, zodat uw rund en uw ezel kunnen rusten.* Het eerder vermelde verbod is er dus niet alleen op gericht dat de mens zelf rust, maar dat het vee rust is minstens zo belangrijk. Ezel en rund waren er toen niet alleen zoals ze nu gebruikt worden, het vee was er ook om als werktuig te dienen.

Verbod op mishandeling

Een wonderlijke geschiedenis uit de Bijbel is de geschiedenis beschreven in Numeri 22 waarin Bileam wordt gevraagd het volk Israël te vervloeken. Bileam gaat uiteindelijk met zijn ezel op reis naar de vijanden van het volk Israël, waarbij het volgende gebeurt:

Numeri 22 vers 23-28:

Toen de ezelin de engel van de HEERE op de weg zag staan, met het getrokken zwaard in zijn hand, week de ezelin van de weg af en ging het veld in. Toen sloeg Bileam de ezelin om haar weer naar de weg terug te drijven. Maar de engel van de HEERE ging nu op een nauw pad tussen de wijngaarden staan, met een muur aan de ene en een muur aan de andere kant. Toen de ezelin de engel van de HEERE zag, drukte ze zich tegen de muur aan en drukte Bileams voet tegen de muur; daarom ging hij door met haar te slaan. De engel van de HEERE ging nog verder en ging op een nauwe plaats staan, waar geen weg was om naar rechts of links af te wijken. Toen de ezelin de engel van de HEERE zag, ging ze liggen, onder Bileam. Toen ontstak Bileam in woede en hij sloeg de ezelin met een stok. Toen opende de HEERE de mond van de ezelin en ze zei tegen Bileam: Wat heb ik u misdaan, dat u mij nu driemaal geslagen hebt?

Hoewel het in deze geschiedenis absoluut niet gaat om het dierenwelzijn of de spijswetten wordt wel duidelijk vermeld dat Bileam de ezelin niet mag slaan. Het is een wonder dat de ezelin spreekt tot de profeet Bileam. Wat en waarom de ezelin spreekt is al even wonderlijk. Opmerkelijk is dat de ezelin aan Bileam vraagt waarom hij haar driemaal geslagen heeft. Niet het feit dat Bileam het volk wil vervloeken, maar de onrechtmatige slagen worden door de sprekende ezel aan de kaak gesteld!

Natuurlijke aandrang

In het oude Israël werd na de graanoogst de afgesneden halmen op de dorsvloer verspreid. Een rund moest vervolgens met zijn hoeven uit de aren de graankorrels losmaken en de halmen fijntrappen tot

⁴⁷ Exodus 20 vers 10

stro. De graankorrels waren voor de menselijke consumptie bedoeld en het stro was onder andere voor de dieren. Omdat een rund van nature de neiging heeft om zowel van het graan als het stro te eten gaat een gedeelte van de oogst verloren. Dit kan worden voorkomen, maar dat wordt verboden in Deuteronomium 25 vers 4.

Deuteronomium 25 vers 4

Een rund mag u niet muilkorven als hij aan het dorsen is.

Dit gebod is duidelijk bedoeld ter bescherming van het dier. Het dier mag zijn natuurlijke aandrang volgen door in deze situatie tijdens het werk ook van het graan te eten. Dit voorschrift kan gebruikt worden door de natuurlijke aandrang van het dier een plaats te geven binnen de ethiek. Daarnaast kan uit dit gebod opgemaakt worden dat een dier recht heeft op voedsel tijdens het werk en daarbij natuurlijk gedrag mag vertonen.

Fokken van dieren

De Bijbel heeft ook richtlijnen betreffende het fokken van dieren. Zo vermeld Leviticus 19 vers 19 dat de Israëlieten niet dieren van twee verschillende soorten mag laten paren. Het fokken van muil dieren was dus niet geoorloofd. Wel is bekend dat er volop muilezels aanwezig waren in de tijd van de koningen. Dat betekent dat muilezels wel degelijk voordelig waren voor de mens. God, die het welzijn van Zijn dieren in het oog houdt, achtte het voor de dieren beter dat er geen kruisingen tussen diersoorten zouden bestaan. Ook kan worden vastgesteld dat op het welzijn van de dieren wordt gewezen of op de toekomstige populatie omdat bastaarden of kruisingen niet kunnen voortplanten.

Leviticus 19 vers 19

U moet mijn verordeningen in acht nemen. Van uw dieren mag u niet twee verschillende soorten laten paren, (...)

Deuteronomium 22 vers 6 en 7

Wanneer u onderweg een vogelnest tegenkomt, in welke boom dan ook of op de grond, met jongen of eieren, en de moeder zit op de jongen of op de eieren, dan mag u met de jongen niet ook de moeder nemen. U moet de moeder zeker vrijlaten, maar de jongen mag u voor uzelf meenemen, opdat het u goed zal gaan en u uw dagen zult verlengen.

Het voorschrift uit Deuteronomium 22 laat zien dat niet (alleen) het leven van de individuele dieren belangrijk is, maar dat het welzijn van de totale populatie een belangrijk gegeven is. Door niet twee generaties tegelijk te doden, kan de populatie zich herstellen en opnieuw jongen voortbrengen. Deze tekst is vergelijkbaar met de tekst over het vellen van bomen en het verbod op het vellen van fruitbomen. Uit deze teksten blijkt namelijk het besef dat een te grote aantasting van de natuur uiteindelijk ook schadelijk is voor de mens zelf. Daarom wordt het recht om in te grijpen in de natuur beperkt. Uitroeien en vernielzucht zijn verboden.

Spreuken 12 vers 10:

*Een rechtvaardige zorgt goed voor zijn vee,
een goddeloze is alleen maar wreed.⁴⁸*

⁴⁸ NBV

Dood en leven

De dood van dieren lijkt heel normaal. Toch is dat het niet. Hoofdstuk 11 en 65 uit Jesaja laten zien dat angst en dood in de dierenwereld eens niet meer zullen regeren. De dood hoort dus niet bij het leven, ook niet bij de dieren. Veehouderij mag er daarom niet op gericht zijn om dieren zinloos te doden of te laten lijden. Als er dieren gedood worden, dan moet dat volgens Barth een uitzondering zijn en niet de regel. Barth, memoriseert daarin voor het respect voor al het geschapen leven.⁴⁹ Met deze notitie is het ethisch onverantwoord om 'ongewenste' dieren af te maken. Denk hierbij aan het uitbroeden van eieren waarbij na de selectie op het geslacht van het kuiken het ongewenste geslacht al wordt gedood, als ware het een product in plaats van een levend wezen.

Jezus' houding

Ook het nieuwe testament laat iets zien over rentmeesterschap. Jezus zelf gaat uit van goed rentmeesterschap. Jezus zegt namelijk dat mensen, ook op de sabbat, een schaap uit de put helpen.⁵⁰ Ondanks de bekende Joodse wetten en regels die dit 'werk' mogelijk zouden verbieden. Jezus benoemt dat dieren goed verzorgd moeten worden. Een bekende spreuk zegt: 'Wanneer een boer bekeert wordt, merken zijn dieren dat het eerst.'⁵¹ Een gelovige of 'bekeerde' kan de schepping niet nodeloos laten lijden, een gelovige zal de schepping aan het hart moeten gaan zoals blijkt uit Jezus woorden.

2.6 Het sociaal-economische aspect

De wetten in het Oude Testament kunnen worden ingedeeld in morele wetten, civiele wetten en ceremoniële wetten. Dit is echter een omstrede en moeilijk toe te passen indeling. Zo zijn de agrarische voorschriften vaak ook van sociale of sociaal-economische aard. Mede door een geheel andere samenleving zijn deze voorschriften van totaal andere aard. Vanwege dit aspect en het kader waarbinnen de agrarische wetten staan schenkt deze paragraaf aandacht aan het sociaal-economische aspect van de agrarische voorschriften.

Sabbat en sabbatsjaar - rust

Dat de agrarische regelgeving niet alleen gegeven is met het oog op het agrarische aspect, maar ook met het oog op de medewerkers van de agrariërs, laten onderstaande teksten zien.

Leviticus 25 vers 1 en 2, 6 en 7:

De HEERE sprak tot Mozes bij de berg Sinai: Spreek tot de Israëlieten, en zeg tegen hen: Wanneer u gekomen bent in het land dat Ik u geven zal, dan moet het land rust krijgen, een sabbat voor de HEERE. (...) De opbrengst van de sabbat van het land zal voor u als voedsel dienen: voor u en uw slaaf en uw slavin, uw dagloner en uw bijwoner, die bij u als vreemdeling verblijven. Ook voor uw vee en voor de wilde dieren die in uw land leven, mag heel de opbrengst ervan als voedsel dienen.

Leviticus 25 vers 17-21

En niemand mag zijn naaste uitbuiten. Vrees echter uw God, want Ik ben de HEERE, uw God. U moet Mijn verordeningen houden en Mijn bepalingen in acht nemen en ze houden. Dan zult u onbezorgd in het land wonen. En het land zal zijn vruchten geven, zodat u tot verzadiging toe kunt eten. U zult er onbezorgd kunnen wonen. En wanneer u zegt: Wat moeten wij in het zevende jaar eten? Zie, wij

⁴⁹ K. Barth, *Mens en dier*, 14.

⁵⁰ Mattheüs 12 vers 11

⁵¹ www.kerkendier.nl [18-12-2013]

mogen niet zaaien en onze opbrengst niet inzamelen! – dan zal Ik Mijn zegen over u in het zesde jaar gebieden, zodat het een opbrengst geeft, genoeg voor drie jaar, (...)

Marcus 2 vers 27:

De sabbat is gemaakt ter wille van de mens, niet de mens ter wille van de sabbat.

Het sabbatsgebod was niet zomaar een gebod, het komt herhaaldelijk terug in zowel het Oude als in het Nieuwe Testament. God wil dan ook dat de mens het sabbatsgebod serieus neemt. In het Oude Testament staat beschreven dat het Joodse volk wordt gestraft voor het niet naleven van het gebod om de akkers te laten rusten. In 2 Kronieken 36 staat vermeld dat de HEERE het volk in ballingschap deed gaan, met een tijdsduur van 70 jaren totdat de niet in acht genomen sabbatsjaren vergoed waren. Lees hierbij ook de verzen uit Leviticus 26 waarin dit beschreven staat.

Straf op de zonde in Leviticus 26 vers 34-35

Dan zal het land behagen scheppen in zijn sabbatsjaren,⁵² alle dagen dat het verwoest ligt en u in het land van uw vijanden bent. Dan zal het land rusten en zal het behagen scheppen in zijn sabbatsjaren. Alle dagen dat het verwoest ligt, zal het rusten, omdat het niet rustte gedurende uw sabbatten, toen u het bewoonde.

De Schepper van hemel en aarde denkt bij de wetten niet alleen aan de aarde, de gewassen en het vee maar ook aan de agrariër. Het is God van belang dat de agrariër en al zijn medewerkers op vaste tijden rusten en aandacht schenken aan Hem, de Schepper, en aan mensen die hulp nodig hebben. Het sabbatsgebod heeft een agrarische, economische en sociale factor.

Jubeljaar - kwijtschelding

Ten tijde dat de geboden werden gegeven leefde het Joods volk in een agrarische samenleving. De akkers waren veelal familiebezit en vormden de basis van het bestaan. De samenleving was niet zover ontwikkeld als in Nederland waar een klein percentage van de bewoners daadwerkelijk actief is in de agrarische sector. In het toenmalige Israël was buiten de geestelijkheid (bijna) iedereen agrariër. Het familiebezit was voor de sociaal-economische verhoudingen dan ook heel belangrijk zie bijvoorbeeld de geschiedenis van Achab en Naboth in 1 Koningen 21.

Israël kende het jubeljaar. Het jubeljaar was bedoeld voor herstel van evenwicht in de economie. Het jaar waarin met een schone lei kon worden begonnen, een nieuwe kans voor wie verarmd was geraakt. In Israël was het namelijk mogelijk dat iemand verarmd was en daardoor genoodzaakt was het familie perceel of zichzelf als slaaf te verkopen. In het jubeljaar waren slaven weer vrij en grond kwam weer terug in de familie. Al was tussendoor 'lossen' of 'vrijmaken' mogelijk, in het jubeljaar was het verplicht. Zie ook de onderstaande verzen uit Leviticus 25.

Het jubeljaar in Leviticus 25 vers 13, 17, 23, 24, 39 en 40

13 In dit jubeljaar mag u terugkeren, ieder naar zijn eigen bezit. 17 En niemand mag zijn naaste uitbuiten. Vrees echter uw God, want Ik ben de HEERE, uw God. 23 Verder mag het land niet voor altijd verkocht worden, want het land behoort Mij toe. U bent immers vreemdelingen en bijwoners bij Mij. 24 In heel het land dat u bezit, moet u de loskoping van het land toestaan. 39 En wanneer uw broeder bij u in armoede raakt en zich aan u verkocht heeft, dan mag u hem geen slavenarbeid laten

⁵² Het sabbatsjaar is zevende jaar, het jaar waarin het land braak ligt.

verrichten. 40 Als een dagloner, als een bijwoner moet hij bij u zijn. Tot het jubeljaar is hij bij u in dienst.

De sociaaleconomische wetten waren evenals veel andere wetten gekoppeld aan de religieuze wetten en cultus van die tijd. Niemand mocht zijn naaste uitbuiten, ook de medewerker of slaaf mocht niet worden uitgebuit. Op het land mocht geen rooibouw gepleegd worden. Het houden van de sabbats- en jubeljaren was gekoppeld aan het ontzag voor God, en aan de belofte van zegen. Het niet houden van de sabbats- en jubeljaren is echter gekoppeld aan straf in de vorm van misoogsten, aanvallen van wilde dieren, ziekten, oorlog en uiteindelijk verbanning.

Omzien naar de arme

De agrarische sector was de grootste sector van het oude Israël. Daarom zijn veel geboden die de agrarische sector aangaan geboden en die ten goede komen aan de armen. Onderstaande tekst laat zien hoe de agrariër bij de oogst rekening moest houden met de armen in de omgeving. Denk hierbij ook de geschiedenis van Naomi en Ruth als voorbeeld uit de praktijk.

Leviticus 23 vers 22

Wanneer u de oogst van uw land binnenhaalt, mag u de rand van uw akker bij het binnenhalen van uw oogst niet helemaal afmaaïen, en wat van uw oogst is blijven liggen, mag u niet oprapen. U moet het laten liggen voor de arme en de vreemdeling. Ik ben de HEERE, uw God.

Tegenwoordig kan tijdens de oogst een min of meer vergelijkbaar verschijnsel worden waargenomen. Af en toe komt het voor, dat dorps- of stadsbewoners, tijdens de oogst aardappelen, uien of een ander gewas verzamelen voor eigen consumptie. Tijdens de oogst gaat vaak een zeer klein gedeelte van de oogst verloren, door bijvoorbeeld inefficiëntie. Wanneer dat kan worden verzameld door burgers is dat, naar mijn mening, een win/win situatie.

2.7 Geldigheid van de geboden?!

Het spreekt voor zich dat christenen vandaag de dag niet de Kanaänieten moeten uit roeien of dat het verbod op het dragen van kleding van tweesterk stof nog geldig is. Het voert te ver om een uitgebreid theologische uitwerking te geven over de wijze van omgaan met de Schrift in de ethiek. Voor een uitgebreide (en tevens noodzakelijke) uiteenzetting moet nagedacht worden over het verschil tussen tijdelijke en altijd geldige geboden. Er moet nagedacht worden over de wijze waarop wordt omgegaan met de wetten. In deze paragraaf zijn slechts enkele opties over het omgaan met de geboden beschreven.

Ondanks de beknoptheid van deze paragraaf, hierbij toch enkele richtlijnen die weergeven hoe op een verantwoorde wijze om kan worden gegaan met de genoemde bijbelteksten:

- Allereerst moet biblicisme worden vermeden. Dat wil zeggen een schriftberoep wat geen recht doet aan het geheel van de Schrift.⁵³
- De geboden zijn door Christus vervuld. De geboden zijn niet overbodig of ongeldig verklaard, wel vervuld. De geboden zijn geen wetsartikelen meer die uiterlijk kunnen worden nageleefd maar innerlijk met tegenzin worden uitgevoerd. Het gaat om de innerlijke gesteldheid; het uit liefde naleven van de geboden. Wat het water is voor de vissen en de lucht voor de vogels – hun element – dat is de wet voor de kinderen van God.

⁵³ J. Douma, *Voorbeeld of gebod?*, 42.

- In navolging van Calvijn en de Heidelbergse Catechismus mag geconcludeerd worden dat de Tien Geboden voor alle tijden en alle plaatsen geldig zijn.⁵⁴
- Een onduidelijke bijbeltekst moet uitgelegd worden door een duidelijke bijbeltekst. Een duidelijk verbod kan bijvoorbeeld niet door een minder duidelijke of algemene bijbeltekst ontkracht worden.
- De Bijbel legt zichzelf uit⁵⁵

De geboden; voorbeeld of gebod?

De reformator Calvijn schrijft dat alle geboden (uit het Oude Testament) moeten worden geëxamineerd aan de Tien Geboden, zodat Gods wil voor het doen en laten van de mens van nu gehoord wordt. Calvijn benadrukt dan ook dat de Tien Geboden geldig zijn voor alle tijden en plaatsen.⁵⁶ Lalleman-de Winkel⁵⁷ kiest voor een paradigmatische benadering van de ge- en verboden van het Oude Testament. Een paradigma noemt zij iets wat als model of voorbeeld wordt gebruikt voor andere situaties. Het basisprincipe blijft onveranderd, hoewel de details kunnen verschillen.⁵⁸ Lalleman-de Winkel wijst er ook op dat de geboden ook voor vandaag geldigheid hebben en niet slechts alleen voorbeelden zijn.

Citaat van Lalleman-de Winkel

De wetten van het Oude Testament zijn meer dan alleen strikte regels die functioneren als een soort grensbewaking. Het gaat om meer dan 'verbods- en gebodsborden'. Het gaat om een wijze van leven als volk van God, om een model, een paradigma voor de wereld.⁵⁹

Voorbeeld rente

Het renteverbod uit Leviticus 25 vers 36 en 37 is als onderdeel van de oudtestamentische burgerlijke orde achterhaald. Het principe achter het gebod blijft echter wel geldig: de mens mag zichzelf niet ten koste van de naaste verrijken. Dat sluit aan bij het achtste gebod uit de Tien Geboden.

Vervulling door Christus

De Bijbel spreekt over verzoening, verzoening tussen God en mens. Deze verzoening door kruis en opstanding nemen alle geboden die daaraan voorafgingen in de verbondsgeschiedenis op, om ze een definitieve betekenis te geven. De geboden en voorschriften ontvangen hun plaats, betekenis en gewicht door Christus.⁶⁰ Het Nieuwe Testament geeft dan ook een andere kijk op de vele wetten en regels. Wanneer het er op lijkt dat in het Oude Testament slechts de wetten gehoorzaamd dienen te worden, is dat in het Nieuwe Testament totaal anders. Het Nieuwe Testament legt de nadruk op de gesteldheid van het hart. Men kan de geboden niet uiterlijk in acht nemen zonder er een hartszaak van te maken. Jezus zelf roept op tot liefde voor God en de naaste en wanneer dat aanwezig is, dan kan een mens de schepping toch niet koud laten?

⁵⁴ J. Douma, *Voorbeeld of gebod?*, 31.

⁵⁵ J. Douma, *Voorbeeld of gebod?*, 17.

⁵⁶ J. Douma, *Voorbeeld of gebod?*, 9.

⁵⁷ Dr. Hetty Lalleman-de Winkel studeerde theologie aan de Universiteit van Utrecht. In 1997 promoveerde ze op een onderzoek naar Jeremia.

⁵⁸ H. Lalleman-de Winkel, *Van levensbelang*, 52.

⁵⁹ H. Lalleman-de Winkel, *Van levensbelang*, 41.

⁶⁰ N.C. Smits, *Collegedictaat Ethiek 1 Theologische Universiteit Apeldoorn*, 29. (niet gepubliceerd)

Gedachte achter de geboden

God, de Schepper heeft goede grenzen gesteld en die bekend gemaakt door de geboden, niet om de grenzen op zichzelf, maar omdat ze goed zijn voor de schepping. Door de zondeval van de mens zijn Gods geboden onmisbaar. Toch gaat het in de eerste plaats niet om de geboden zelf. De geboden kunnen namelijk afleiden van God zelf. Het gaat om Gods bedoeling met de geboden: het uit liefde naleven van de geboden. Boven alles gaat het om de relatie van de mens met God en het behoren bij Christus. Daarom heeft de manier waarop de mens met de schepping omgaat consequenties voor de relatie met God. De Bijbel, de geboden en de leefregels leren dat God het belangrijk vindt dat de mens zich afhankelijk van Hem opstelt, Hem gehoorzaamt en vertrouwt.

De bijbelse richtlijnen die in de vorige paragrafen besproken zijn, moeten worden geïntegreerd in de christelijke (agrarische) ethiek. Zodat alles zijn plaats ontvangt in het grote geheel. Daarover meer in het volgende hoofdstuk.

2.8 Conclusie

Gods geboden vragen geen slaafs navolgen van de geboden maar zijn onderdeel van een totaal ander zienswijze. De Bijbel laat christenen op een hele andere manier naar de werkelijkheid kijken en vraagt dat ook te doen. De geboden mogen vanuit Christus gezien worden. De Bijbel blijft door de (gevolgen van) de zondeval noodzakelijk om Gods wil te leren kennen.

De mens is niet de eigenaar maar een rentmeester van Gods schepping, dat geeft zowel bevoegdheid als verantwoordelijkheid. Daarnaast is de mens een vreemdeling op aarde, de mens leeft en is rentmeester van Gods schepping. De mens leeft in het voorlaatste, na de zondeval en vóór de wederkomst. Dat plaatst ook de geboden in perspectief.

De Bijbel laat Gods wil zien door de geboden over de landbouw. Zo mag op de aardbodem geen roofoverval worden gepleegd. De aardbodem/natuur moet goed verzorgd worden en in stand worden gehouden. Landbouw is meer dan louter een economische activiteit, er moet rekening worden gehouden met de medemens, flora en fauna. De mens moet werken om de effecten van de zondeval in te dammen. Een agrariër heeft deze verantwoordelijkheid dan ook te dragen.

Er is een verschil tussen flora en fauna. De onbezielde natuur is niet gelijkwaardig aan de bezielde natuur. De Bijbel roept op tot respect voor het leven van dieren. Dit respect uit zich in het gebod op de rustdag, ook voor de dieren. Daarnaast, het spreekt bijna voor zich, is het verboden om dieren te mishandelen. Dieren mogen hun natuurlijke aandrang volgen, het tegengaan van deze aandrang mag maar tot op zekere hoogte. Zowel Jezus houding als de tekst *‘Een rechtvaardige zorgt goed voor zijn vee, een goddeloze is alleen maar wreed’* getuigen van de bijbelse normen en waarden. Daarnaast is er de notitie dat diersoorten niet in hun voortbestaan bedreigt mogen worden. Twee generaties (vogels) mogen niet tegelijkertijd gedood worden en dieren van verschillende soorten mogen niet paren. De Bijbel spreekt over het voorkomen van onnodig lijden, ook het onnodig doden van dieren past niet in het Bijbels kader.

Zowel het Oude als het Nieuwe Testament laten het belang van het grote gebod; ‘God lief hebben boven alles, maar óók je naaste lief hebben als jezelf’ zien. Dit gebod wordt praktisch uitgewerkt in het voorschrift dat ook de medewerker of slaaf rust moet worden gegund. Zij mogen dus niet uitgebuit worden. De Bijbel laat zien dat het godsdienstige, het sociale, het economische en het

ecologische in een samenhangend perspectief moeten staan. De Bijbel beschrijft dat de aarde geschapen is voor alle menselijke schepselen en iedereen moet er dan ook (goed) van kunnen leven.

In navolging van de Heidelbergse Catechismus en Calvijn zijn de Tien Geboden altijd en overal geldig. De andere geboden kunnen zowel voorbeeld als gebod zijn. God de Schepper heeft door deze geboden zijn bedoeling met de Schepping laten zien. Dat de geboden door Christus vervuld zijn, doet niets af aan Gods oorspronkelijke bedoeling met de schepping. De geboden zijn gericht op het dienen van God. God dienen kan echter niet slechts door de wetten en regels uiterlijk te voldoen maar kan door de juiste hartgesteldheid.

Hoofdstuk 3 - Agrarische ethiek en haar inkadering

3.1 Inleiding

Nadat christelijke ethiek en passages uit de Bijbel besproken zijn, vindt nu de toespitsing plaats. De volgende deelvraag zal worden beantwoord: 'Wat is agrarische ethiek en welke plaats heeft zij binnen de christelijke ethiek?' De uitgebreide studie naar christelijke ethiek heeft al aangetoond hoeveel facetten er binnen de ethiek zijn. Dit hoofdstuk wil een korte definitie en beschrijving van de agrarische ethiek geven en haar plaatsen tussen de toegepaste ethiek en haar positie binnen de christelijke ethiek beschrijven. De nadruk ligt vooral op de positie binnen de christelijke ethiek en niet op de inhoud van agrarische ethiek.

3.2 Begripsbepaling

In het verleden was de belangstelling in de ethiek voor gewone of alledaagse problemen en conflicten minimaal. Daar is echter na 1960 verandering in gekomen. Sinds die tijd zoekt een nieuwe generatie filosofen namelijk de 'zin' van filosofiebeoefening in haar maatschappelijke relevantie. Dat resulteerde onder andere in het opkomen van toegepaste ethiek, zoals bijvoorbeeld medische ethiek.⁶¹ Toegepaste ethiek, zoals ook agrarische ethiek wel wordt genoemd, is een vorm van ethiek beoefening die zich richt op een specifiek domein van de werkelijkheid. Agrarische ethiek is dus een vorm van toegepaste ethiek zoals er ook medische-, media- en bedrijfs-ethiek bestaat.

Een kleine begripsbepaling is op zijn plaats wanneer er geschreven wordt over agrarische ethiek. Uiteraard zijn er alternatieven zoals landbouw-ethiek en boeren-ethiek en in mindere mate is ook milieu-ethiek en dier-ethiek mogelijk. Omdat de definities voor het woord agrarisch enigszins uiteenlopen geef ik hier eerst een definitie van het begrip agrarisch. Deze definitie zal in de loop van het onderzoek gebruikt zal worden. Naar mijn inzien heeft het woord 'agrarisch' betrekking op zowel landbouw als veeteelt. Agrarisch is een verzamelnaam voor meerdere categorieën. Bij de keuze voor het woord agrarisch zijn bijvoorbeeld ook de glastuinbouw en de meer intensieve delen van de sector inbegrepen. Daarnaast kies ik voor het woord 'agrarisch' omdat het algemeen geaccepteerd en bekend is in de gehele maatschappij. Bovendien is het begrip agrarisch niet omgeven door de misplaatste, nostalgische en ouderwetse 'nevels' die het woord 'boer' oproept. Er wordt immers niet alleen een eeuwenoude sector besproken maar ook een zeer innovatieve sector, waarbij schaalvergroting en efficiëntie een grote rol spelen.

Landbouw en veeteelt kunnen gedefinieerd worden als het geheel van economische activiteiten waarbij het natuurlijke milieu wordt gebruikt ten behoeve van de productie van planten en het houden van dieren voor menselijke consumptie. Hierbij wordt de verwerkende industrie buiten beeld gelaten. Denk bij dit laatste bijvoorbeeld aan de verwerking van suikerbieten en de in eigendom van agrariërs zijnde coöperaties. Toch wil ik deze delen van de agrarische sector niet direct buiten beeld laten, al is het zeker op de grens tussen agrarische ethiek en de meer algemene bedrijfs-ethiek. De verwerkende industrie is zeker van belang voor het inkomen van de agrariërs. Daarnaast zijn veel verwerkende coöperaties in beheer van agrariërs, uitsluiten van dergelijke bedrijven is dan ook niet de bedoeling.

⁶¹ M.J. Becker,, *Lexicon van de ethiek*, 323.

Agrarische ethiek is geen milieu-ethiek, het richt zich immers niet in eerste instantie op het milieu, op bedreigde diersoorten of de (negatieve) aantasting door de mens van het milieu. Ook louter bedrijfs-ethiek en dier-ethiek zijn niet aan de orde, toch moeten al deze genoemde zaken in acht worden genomen. Ze zijn namelijk wel degelijk op een bepaalde wijze van invloed zijn op de agrarische ethiek. Bij agrarische ethiek mag bedacht worden dat het een niet los staat van het ander.

3.3 Definitie van agrarische ethiek

Naar voorbeeld van de definities van algemene christelijke ethiek is onderstaande definitie van agrarische ethiek geformuleerd.

Agrarische ethiek kan gedefinieerd worden als de bezinning of reflectie op het morele handelen van agrariërs bij het uitoefenen van hun beroep, beschouwd onder het aspect van goed en kwaad. Waarbij de vraag gesteld kan worden: Wat als goed of kwaad benoemd wordt, klopt dat?

Enkele verklarende notities:

- Wat dan specifiek tot de agrarische sector behoort en wat niet, dat is niet eenvoudig. Naast de typisch agrarische werkzaamheden zijn er ook aanverwante zaken die er zeker bij gerekend mogen worden.
- Moreel handelen is menselijk handelen, gedragingen van planten en dieren vallen erbuiten.⁶²
- Goed en kwaad, niet mooi en lelijk of wettig en onwettig.⁶³

Uiteraard zijn er bij deze definitie nog vele kanttekeningen te zetten. Gedacht kan worden aan bijvoorbeeld: de vrijheid, de keuzemogelijkheid, de motivatie en de emotionele betrokkenheid van de persoon. Omdat deze scriptie niet de ruimte biedt om dit te bespreken, zal ik dit verder laten rusten.

3.4 Toegepaste ethiek en haar inkadering

Zoals op alle vormen van ethiek beoefening, wordt er ook op de toegepaste ethiek kritiek geuit. Omdat toegepaste ethiek zich niet per definitie aansluit bij een (hoofd)stroming zoals bijvoorbeeld deugd-ethiek, deontologische ethiek of utilistische ethiek is er een breed scala aan visies op toegepaste ethiek. Toch bepalen juist deze stromingen de denkrant van de toegepaste ethiek. Het is natuurlijk van belang welke filosofische stroming men aanhangt. Wanneer men een marxistische stroming toepast op een casus uit de toegepaste ethiek zal daar een ander resultaat uit voortkomen dan wanneer de stroming liberaal was geweest.

Dworkins

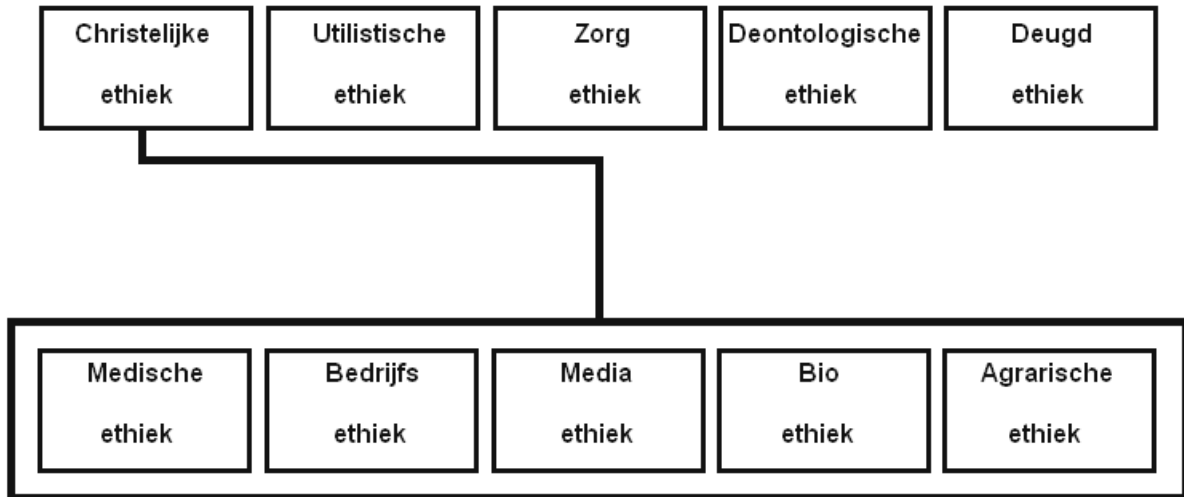
*De rechtsfilosoof Dworkins schrijft niet zonder sarcasme: "Een dergelijk ethicus past de theorie op mechanische wijze toe op een geheel van feiten, en uit deze theorie leidt hij dan een normatieve conclusie af. Ik heb er wel eens aan gedacht een software programma met de naam Ethicon te schrijven dat voorziet in de oplossing van eender welk moreel probleem volgens diezelfde procedure. Je kunt dan verschillende versies met verschillende theorieën op de markt brengen: Ethikant, EthiRawls, EthiMill etc...."*⁶⁴

⁶² J. Douma, *Grondslagen*, 25.

⁶³ J. Douma, *Grondslagen*, 27.

⁶⁴ <http://www.ethische-perspectieven.be/viewpic.php?LAN=N&TABLE=EP&ID=711> [22-07-2013]

In de denktrant van Dworkins is onderstaande figuur mogelijk uitvoerbaar. De onderstaande figuur schetst een christelijke ethiek die alle toegepaste ethiek beïnvloed. Wanneer de verbindingslijn een andere verbinding maakt zal de uitkomst anders zijn. Zoals Dworkins beschrijft zal elke andere verbinding ongetwijfeld andere resultaten op leveren.

Christelijke ethiek: alles omvattend

In hoofdstuk 1 is vermeld dat christelijke ethiek niet alleen de ethiek pretendeert te zijn van een select gezelschap, maar dat christelijke ethiek de ethiek is van de gehele wereld en alle mensen. Christelijke ethiek is dan ook alles omvattend. Met deze gegevens is een computer programma met verschillende soorten ethiek onmogelijk. Christelijke ethiek annexeert als het ware iedere vorm van toegepaste ethiek.

Christelijke ethiek als het omvattende kader van de toegepaste ethiek geeft. Christelijke ethiek geeft een plaats aan toegepaste ethiek, zodat ze tot haar recht komt. Agrarische ethiek staat dan niet los van de andere toegepaste ethiek, maar is ermee verbonden omdat het geplaatst is binnen het omvattende kader van de christelijke ethiek.

Toegepaste ethiek komt daarom slechts tot haar recht wanneer zij een uitwerking of concretisering van een deelaspect is. Dus niet een aparte, los staande ethiek maar als grondige uitwerking van een onderdeel van het grotere geheel. Zo kan agrarische ethiek prima functioneren als uitwerking van christelijke ethiek binnen de agrarische sector. Bovendien kan de toegepaste ethiek zich niet in de vingers snijden door verschillende visies op dezelfde casus te hebben.

Definitie christelijke agrarische ethiek

De definitie van agrarische ethiek is niet zozeer anders wanneer zij al dan niet christelijk is. Wat wel veranderd is de visie op goed en kwaad. Dat komt immers in een ander licht te staan. Daarom stel ik de volgende definitie van christelijke agrarische ethiek voor:

Christelijke agrarische ethiek is de bezinning op het morele handelen van agrariërs bij het uitoefenen van hun beroep, vanuit het perspectief dat ons in de Bijbel geboden wordt.

Waar eerder ‘beschouwd onder het aspect van goed en kwaad’ stond vermeld, daar staat nu: ‘vanuit het perspectief dat ons in de Bijbel geboden wordt’. Met deze kleine tekstuele verandering is er een grote inhoudelijke verandering aangebracht. Het algemene agrarische deel wordt een agrarisch deel binnen het christelijke geheel.

3.5 De noodzakelijkheid van het christelijke kader

Naast het feit dat christelijke ethiek zelf de toegepaste ethiek opeist als onderdeel van haar geheel heeft het onderbrengen van het deel bij het geheel een ander voordeel. Christelijke ethiek geeft een plaats aan de toegepaste ethiek, waardoor agrarische ethiek slechts een onderdeel of concretisering tussen de andere is. Dat zorgt ervoor dat meerdere vormen van toegepaste ethiek elkaar tegenwerken zoals met bedrijfsethiek en milieu ethiek wel kan gebeuren wanneer ze los van elkaar opereren. Juist doordat deze concretisering van ethiek naast elkaar staan binnen één kader kunnen ze samen bestaan en naast elkaar.

De keuze voor het omvattende kader van de christelijke ethiek heeft enkele voordelen. Kuitert⁶⁵ schreef: ‘De mens is zondig, dat maakt het reëel’.⁶⁶ Hoewel Kuitert zelf geen theoloog is binnen de reformatorische traditie, geeft hij een zeer duidelijke en praktische aanbeveling. De mens is zondig, hoewel de mens (na de verlichting) vrij is geworden en een denkend-verstandig mens is geworden heeft dat hem niet vrijgemaakt van de zonde. Het is een nuchtere en tegelijkertijd ook een pijnlijke constatering dat de mens verkeerd doet, ook wanneer hij van het goede weet.

‘Als God niet bestaat, is alles geoorloofd,’ liet Dostojewski één van zijn romanfiguren zeggen in zijn bekende boek ‘De gebroeders Karamazov’.⁶⁷ Als er geen opperwezen is dat de mens oordeelt na de dood, waarom zou de mens dan nog goed doen? Het bestaan van een almachtige en rechtvaardige God belooft of geeft de uiteindelijke rechtspraak. Niemand kan door de dood ontsnappen aan de uiteindelijke rechtspraak. Door het eeuwigheids perspectief, het leven na de dood, maakt het mensen verantwoordelijk voor zichzelf en de schepping. Het christendom gelooft immers dat Jezus

⁶⁵ Dr. H.M. Kuitert (geb. 1924) is theoloog en ethicus. Kuitert was eerst predikant en is later hoogleraar geworden aan de Vrije Universiteit te Amsterdam. Bekend werd hij onder andere met zijn boek: ‘Het algemeen betwijfeld christelijk geloof’.

⁶⁶ H.M. Kuitert, *Een moraal van het jaar nul?*, 11-57.

⁶⁷ G.C. den Hertog, ‘Collegedictaat Ethiek 1 Theologische Universiteit Apeldoorn’ (niet gepubliceerd), 6.

terugkomt op de wolken en dat Hij de levenden en de doden zal oordelen. Waarna er voor de gelovigen een nieuwe hemel en nieuwe aarde zal komen waarop gerechtigheid woont.

Het fundament; de Bijbel

Het christendom heeft een totaal ander uitgangspunt dan de wetenschap. Christenen mogen en moeten altijd terug grijpen op de Bijbel. Dat laatste wil niet impliceren dat de Bijbel een handboek is. Het Boek dat al meer dan 2000 jaar oud is wordt door iedere christen gelezen, hierdoor is een christen niet afhankelijk van wetenschappers die een filosofie verklaren of uitwerken. Filosofische stromingen zich kunnen ontwikkelen of uit de gratie raken, maar de Bijbel blijft een onveranderlijk fundament.

De Bijbel is geen handboek

*De Bijbel is genoegzaam voor alles wat nodig is voor geloof en levenspraktijk. Dat betekent niet dat de Bijbel genoegzaam is voor alles wat voor het dagelijks leven nodig is. God vertrouwde aan de Bijbel toe wat Hij wezenlijk achtte voor onze redding en godzaligheid. De reikwijdte of focus van de Bijbel is de Drie-enige God zoals we Jezus Christus kennen. Alle aanwijzingen die de Bijbel ons geeft over dagelijkse bezigheden hebben goddelijk gezag. Echter, de Bijbel is geen handboek voor persoonlijk, binnenlands en buitenlands beleid.*⁶⁸

Christelijke Hoop

Christelijke ethiek heeft: hoop! Het leven kent lijden, pijn, moeite en verdriet dat kan niet ontken worden, maar er is ook hoop. Niet alleen hoop dat alles beter zal worden. Maar ook een vaste hoop op de dingen die onzichtbaar zijn, de hoop op verlossing. Voor ieder die gelooft is er vergeving door een genadige God die Zijn Zoon zond en die Zijn Zoon zal zenden om alles te herstellen.

3.6 Enkele kanttekeningen

Groepsmoraal

Christelijke ethiek is op dit moment een groepsmoraal, dat maakt het lastig in het publieke debat. Slechts een klein gedeelte van de Nederlandse maatschappij is gelovig en nog een kleiner deel is kerkelijk of praktiserend christen. Op de vraag of geloof een rol speelt in de bedrijfsvoering, bij een enquête van weekblad De Boerderij geeft 31% aan dat geloof een (kleine) rol speelt in de bedrijfsvoering.⁶⁹ Hoewel de agrarische sector misschien minder ver geseculariseerd is dan andere sectoren blijft het christendom een groepsmoraal.

De groepsmoraal kan het in de praktijk lastig maken. De keuzes die christelijke ondernemer maakt zijn niet altijd gemakkelijk uit te leggen aan ondernemers die niet christelijk zijn. Dat maakt het voor christenen niet eenvoudig. Christelijke ethiek is slechts één van de vele zienswijzen op de moraal. Christelijke ethiek is dan misschien niet de norm, zij mag wel als het zout der aarde werken.

De Kruijf

*Aangezien de schepping, en de menselijke natuur daarbinnen, herbevestigd in de opstanding, moeten we krachtig de idee verwerpen dat christelijke ethiek niet universeel is, gekozen door hen die ervoor kiezen, irrelevant voor hen die er niet voor kiezen.*⁷⁰

Uitdaging

⁶⁸ http://www.refdag.nl/opinie/bijbel_is_geen_handboek_voor_binnenlands_beleid_1_651950 [13-06-2012]

⁶⁹ Onbekend, 'Geloof inspiratie voor bedrijf', *De Boerderij* 22-09-2011, 7.

⁷⁰ G.G. de Kruijf, *Christelijke ethiek*, 86. (bewerkt door auteur)

God vraagt de mens sterk en moedig te zijn, met Hem en voor Zijn aangezicht te leven zónder ons achter Hem te verschuilen.⁷¹ Dit betekent dat de agrariër zijn verantwoordelijkheid moet nemen en midden in het leven en ondernemerschap moet staan. De ondernemer moet open staan voor keuzes en deze moeten niet weg geredeneerd of verdrongen worden, maar met open vizier worden gemaakt. Wanneer een keuze gemaakt wordt met een christelijk motief moet men zich niet verschuilen achter dogma's. Juist vanuit christelijk perspectief mag helder en overzichtelijk geredeneerd worden over de keuzes die Gods schepping aangaan.

De uitdaging klinkt om met God te leven en voor Zijn aangezicht de uitdaging aan te gaan. Niet wereldvreemd, maar midden in deze wereld. Wanneer men kijkt naar de context en ziet op het verschil tussen christen en niet-christen is het een uitdaging om voor Gods aangezicht te ondernemen. Bonhoeffer beschrijft dat een christen iedere dag nieuwe kracht zal vinden door Christus' kruis en opstanding. Met deze gedachte mag de uitdaging worden aangegaan, om als christen te leven en het ondernemerschap vorm te geven.

Bonhoeffer

Bonhoeffer schrijft dat er geen kruis is zonder opstanding, maar ook geen opstanding zonder kruis. *De ervaring van kruis en opstanding zijn de fundamentele gegevens van het christelijk bestaan. Dat is de geest van de apostel Paulus, als hij belijdt dat een christen als Christus zelf strijdt, wordt gekruisigd, moet sterven - maar ook zal opstaan en voor elke dag nieuwe kracht zal vinden. Slechts vanuit dat standpunt bezien is Christus ons leven en sterven ons gewin.*⁷²

3.7 Conclusie

Begripsbepaling

Het woord 'agrarisch' heeft betrekking op zowel landbouw als veeteelt. Landbouw en veeteelt kunnen gedefinieerd worden als het geheel van economische activiteiten waarbij het natuurlijke milieu wordt aangepast ten behoeve van de productie van planten en het houden van dieren voor menselijk gebruik. De verwerkende industrie hoort er niet bij, maar de scheidslijn is niet gemakkelijk te bepalen.

Definitie agrarische ethiek

Agrarische ethiek is de bezinning op het morele handelen van agrariërs bij het uitoefenen van hun beroep. *Agrarische ethiek kan gedefinieerd worden als de bezinning of reflectie op het morele handelen van agrariërs bij het uitoefenen van hun beroep, beschouwd onder het aspect van goed en kwaad. Waarbij de vraag gesteld kan worden: Wat als goed of kwaad benoemd wordt, klopt dat?*

Toegepaste ethiek en haar inkadering

Agrarische ethiek is toegepaste ethiek zoals er heel veel zijn. Toegepaste ethiek kan de aanspraak maken dat zij op zichzelf staat. Agrarische ethiek behoort echter zoals alle andere toegepaste ethiek niet op zichzelf te staan want zij is slechts een onderdeel van het grote geheel.

Christelijke ethiek is eerder een kader waarin alle toegepaste ethiek haar plaats krijgt. Christelijke ethiek richt zich op alle morele onderwerpen die in het persoonlijke en maatschappelijk leven aan de orde komen. Agrarische ethiek is dus een van de onderwerpen die binnen de christelijke ethiek thuishoort, en is dan ook eerder een praktische uitwerking van christelijke ethiek dan een los

⁷¹ Bonhoeffer, Kamphuis & Den Hertog, *Bonhoeffer nu?*, 35.

⁷² http://www.refdag.nl/opinie/bonhoeffer_overtuigd_monarchist_1_155234 [03-02-2006]

opererende ethiek. De volgende definitie wordt aan christelijke agrarische ethiek toegekend: *Christelijke agrarische ethiek is de bezinning op het morele handelen van agrariërs bij het uitoefenen van hun beroep, vanuit het perspectief dat ons in de Bijbel geboden wordt.*

Noodzakelijkheid van het christelijke kader

Dat christelijke ethiek het noodzakelijke kader is waarbinnen een toegepaste ethiek zoals agrarische ethiek haar plaats krijgt, blijkt al uit het feit dat christelijke ethiek een ethiek voor de gehele werkelijkheid is. Dat mensen niet altijd goed zijn of goed doen ook wanneer zij het goede weten is een factor waar christelijk ethiek mee staat en valt. Het realisme van de zondige mens is een onmisbare gedachte bij christelijke ethiek. Niet alleen de zonde, ook het uiteindelijke recht is van belang. Christenen geloven in uiteindelijke rechtspraak, het maakt dan wel degelijk uit hoe gehandeld wordt. Met de Bijbel als fundament is de christelijke ethiek stevig gefundeerd, zij is niet gefundeerd op filosofische stromingen of andere theorieën die uit de gratie kunnen raken. Als laatste maar niet de minst belangrijke: Christelijke ethiek geeft alle toegepaste ethiek een plaats, daardoor kunnen ze naast elkaar bestaan, zonder elkaar tegen te werken.

Kanttekeningen bij christelijke agrarische ethiek

Christelijke ethiek is een groepsmoraal. In de praktijk kan het lastig zijn om een christelijke agrarische ethiek ten uitvoer te brengen. Het is een van de vele meningen die bestaan in de agrarische sector. God vraagt de mens sterk en moedig te zijn, om binnen deze context als christen te leven.

Hoofdstuk 4 – Christelijke agrarische ethiek, de praktijk

4.1 Inleiding

Dit hoofdstuk zal de handvatten uit de vorige hoofdstukken gebruiken om de praktische uitwerking daarvan aan te tonen. De keus is gemaakt om één casus te beschrijven. Genetische modificatie is dan ook slechts een voorbeeldcasus. Dit hoofdstuk probeert een waardevolle bijdrage te leveren aan dit debat, hoewel het misschien een inleiding op het vraagstuk blijft. De term GMO wordt veel gebruikt en staat voor genetisch gemodificeerd organisme. GMO is het door de mens handmatig en gericht veranderen van de genen van een organisme en is een onderdeel van de gentechnologie. Een organisme waarvan de genensamenstelling op deze wijze veranderd is, wordt transgeen genoemd. Het begrip GM dient onderscheiden te worden van de klassieke wijze van het veredelen van gewassen of domesticeren van dieren omdat er veranderingen worden aangebracht die bij klassieke veredeling of kruising niet mogelijk waren.

4.2 Redenen voor gebruik van GMO

Er zijn verschillende redenen voor het gebruik van GMO. Omdat deze scriptie alleen de christelijke agrarische ethiek binnen de Nederlandse context aangaat, vallen enkele situaties buiten de bandbreedte van het onderzoek. Daarom gaat deze scriptie uit van de situatie zoals in voorbeeld twee beschreven, en niet zoals in de andere drie, hoewel dat reële casussen zijn.

Voorbeeld 1:

Er zijn gebieden in de wereld waar de bevolking vooral rijst eet, deze gebieden worden gekenmerkt door mensen met een relatief groot vitamine A tekort. In 1997 is Gouden rijst met behulp van genetische modificatie tot stand gekomen. Deze eerste variant bevatte niet veel meer bètacaroteen dan de normale rijst. In 2005 werd door Syngenta een nieuwe versie ontwikkeld, nu met een maïsgeen in plaats van een narcisgeen. Deze zou wel voldoende bètacaroteen bevatten. Geen van beide vormen is op dit moment nog beschikbaar voor menselijke consumptie.

Voorbeeld 2:

Agrarisch ondernemers hebben in de meeste gevallen te maken met onkruid. Onkruid is meestal nadelig voor de productie van de gewassen. Veel landbouwers maken gebruik van Roundup ter bestrijding van eenjarige breedbladige onkruiden en grassen op de akkers die concurreren met het beoogde gewas. Een probleem is echter dat Roundup zowel het gewas als het onkruid uitschakelt. Sinds enkele jaren zijn er rassen van maïs, katoen en koolzaad door middel van genetische modificatie ongevoelig gemaakt voor bepaalde bestrijdingsmiddelen zoals Roundup. Hierdoor kan met Roundup alles besproeid worden zonder dat de gewenste gewassen ook afsterven.

Voorbeeld 3:

In 2002 slaagden onderzoekers erin om zebravisjes genetisch te modificeren door de zebravisjes stukjes DNA van lichtgevend kwallen te geven. Daardoor lichten de visjes in 'black light' oranje of groen op. De Glowfish is dus een genetische gemodificeerde zebravis. Deze gemodificeerde vissen zijn als handelsmerk gedeponeerd en worden Glowfish genoemd. In de Europese Unie is de import van deze genetisch aangepaste vis verboden.

Voorbeeld 4:

Een futuristisch (onrealistisch?) voorbeeld, maar het wordt als beangstigend toekomst scenario genoemd. Wordt het in de toekomst mogelijk dat basketballfans een kind kunnen bestellen dat tenminste twee meter tien lang wordt? Of dat de mens mensapen kan gebruiken voor vuile klusjes? Om dat laatste te bereiken kunnen de mensapen een spoortje van intelligentie ontvangen door GMO techniek. Zodat deze intelligente mensaap de vuile karweitjes op kan knappen waar de moderne mens zich te goed voor voelt.

4.3 Christelijke agrarische ethiek en GMO

In de vorige paragraaf is reeds vermeld wat christelijke agrarische ethiek bekend. Hier nogmaals de definitie: *Christelijke agrarische ethiek is de bezinning op het morele handelen van agrariërs bij het uitoefenen van hun beroep, vanuit het perspectief dat ons in de Bijbel geboden wordt.* Bij het GMO vraagstuk gaat het dus om GMO producten die door agrariërs bij het uitoefenen van hun beroep gebruikt worden. Waarbij de vraag gesteld kan worden over GMO: Wat als goed of kwaad benoemd wordt, klopt dat? Kort gezegd kan dus de vraag gesteld worden, mogen agrariërs GMO gewassen telen of dieren houden waarbij aan genen geknutseld is ten voordele van de agrariër? Het gaat dus bijvoorbeeld niet om Gouden rijst, omdat dit geen agrarische maar humanitaire doeleinden heeft.

Rentmeesterschap

Rentmeesterschap vraagt verantwoording en verantwoordelijkheid, ook bij het toepassen van GMO. De toepassing van GMO technieken bij de natuur kan leiden tot onvoorziene problemen, daarom moet er zeer voorzichtig met GMO worden omgegaan. Het feit dat niet alle effecten van GMO in kaart kunnen worden gebracht is geen argument om daarmee het totale GMO vraagstuk van tafel te vegen. Bij veel nieuwe wetenschappelijke ontdekkingen is niet alles in kaart te brengen, maar daarom kan het niet direct afgewezen worden.

Zondeval

Het is goed dat de mens strijdt tegen de effecten van de zondeval. Het is goed om kapotte genen te herstellen met gen therapie. De schepping is aan vruchteloosheid onderworpen, zoals verwoord in Romeinen 8. De mens mag uiteraard als rentmeester strijden tegen deze negatieve gevolgen. Het is dan wel van belang dat bij het toepassen van GMO het welzijn van plant en dier wordt verhoogd en niet alleen de menselijke welvaart geldt. Wanneer door GMO het welzijn van dieren wordt verhoogd, denk bijvoorbeeld aan betere vruchtbaarheid van koeien, dan komt dat het welzijn van de koe ten goede. Wordt alleen aan een hogere melkproductie gedacht, dan is dat alleen op de mens gericht en dus verwerpelijk. Op deze manier wordt namelijk het dier uitgebuit ten behoeve van de mens.

Rentmeester versus scheppen

De aarde bebouwen en bewaren is iets anders dan scheppen en herscheppen. God schiep de aarde en alle dieren naar hun soort. De mens mag al deze soorten bewaren, de mens moet voor ze zorgen. Hij moet ervoor zorgen dat deze dieren op een goede manier kunnen leven. Daarbij moet echter wel in het oog worden gehouden dat de mens de verzorger en niet schepper is. Wanneer hij door middel van GMO genen van ratten in muizen plaatst, wordt hij 'onder schepper' in plaats van beheerder.

Leviticus 19 vers 19:

U moet mijn verordeningen in acht nemen. Van uw dieren mag u niet twee verschillende soorten laten paren, (...)

Een andere reden waarom de genen binnen de soort moeten blijven is de volgende: God heeft in Leviticus verboden dat twee diersoorten met elkaar paren. Een vermenging van deze diersoorten is niet toegestaan. Niet omdat het voor de mens nadelig zou zijn, de eigenschappen van bijvoorbeeld de muilezel zouden juist voordelig zijn voor het gebruik door de mens in Israël. Vandaar ook de grote aanwezigheid in Israël. Toch heeft God, de Schepper, het verboden om twee diersoorten met elkaar te laten paren. Er mag vanuit worden gegaan dat dit gebod met het oog op de schepping is gegeven en niet met het oog op de mens.

Voorzichtig

Niet alles wat technologisch mogelijk is mag ook uitgevoerd worden, dat spreekt voor zich. Uit liefde tot de schepping en met respect voor de Schepper is er echter wel degelijk ruimte voor GMO. Ook wanneer nog niet alle ins en outs bekend zijn. Wetenschappers moeten verantwoordelijk omgaan met hun kennis en zich bij alles afvragen of ze de verantwoordelijkheid aandurven. Weegt het nut op tegen de mogelijke (nadelige) effecten? Het is nog niet bekend welke risico's wetenschappers nemen wanneer ze aan erfelijk materiaal gaan sleutelen. Wanneer agrariërs GMO gewassen gebruiken zijn de effecten (op de lange termijn) ook nog niet te overzien. Dat komt eenvoudigweg omdat GMO nog niet lang in gebruik is. Men behoeft daarom niet per definitie vijandig te staan tegenover de wetenschap, maar wel zeer voorzichtig. Onderzoek en vermeerdering van kennis is niet verkeerd.

Voorbeeld van Douma

Apen moeten we, om een ludiek voorbeeld te gebruiken, niet van menselijke genen voorzien zodat zij en niet wij onze appels gaan plukken. God heeft het vee aan de mens gegeven, maar Hij schiep de apen niet om onze fruitplukkers te worden. De mens met zijn geweldige mogelijkheden moet bescheiden blijven als rentmeester, die dus bewerkt, bewaart en heelt wat van zijn Heer en niet van hemzelf is. De GMO-techniek moet in dit kader kunnen worden geplaatst.⁷³

Gods goede schepping

De schepping was goed toen God deze schiep. Alles was in harmonie. De dieren en planten, alles was in balans en leefde in vrede. Inmiddels is bekend dat Roundup-bestendige gewassen, mooie uitvindingen zijn voor agrariërs die dergelijke gewassen verbouwen. Het GMO-gewas is echter een plaag, wanneer het zaad op andere plaatsen gaat groeien, bijvoorbeeld bij een agrariër die 'normale' gewassen verbouwt. Deze situatie vindt bijvoorbeeld plaats wanneer ganzen of andere vogels de zaden van GMO gewassen opeten en later via mest verspreiden. Eén van de meest gevreesde gevaren is dan ook ongecontroleerde verspreiding van het GMO-gewas in de natuurlijke omgeving en vermenging met de aanvankelijk natuurlijke genen. Op zichzelf gezien is het GMO gewas misschien niet fout, maar wanneer het als onderdeel van het grote geheel wordt gezien klopt het dus niet. Risico's voor biodiversiteit, natuur, milieu en gezondheid zijn echter lastig te taxeren, maar wanneer er negatieve gevolgen waargenomen worden, moet daar ook een eerlijke conclusie aan worden verbonden.

Sociaal-economische gevolgen

Op dit moment gaat GMO meestal hand in hand met schaalvergroting en efficiënte massaproductie. GMO is vooral voorbehouden aan grotere bedrijven. Kleinere agrarische bedrijven (uit derdewereldlanden) merken naar alle waarschijnlijkheid weinig van de voordelen van GMO-

⁷³ J. Douma, Milieu en manipulatie, 105-106.

gewassen. Dat komt omdat hen de moderne technieken nog onbekend zijn of voor hen geen optie zijn. De kans is groot dat zij wel nadeel ondervinden van grote concurrenten. Bij het toepassen van GMO, moet ook rekening worden gehouden met de sociaal-economische aspecten wereldwijd. De situatie is niet meer zo dat de westerse landbouw geen effecten heeft op andere (wereld)gebieden. Daar moet ook op ethisch terrein rekening mee worden gehouden.

4.4 Conclusie GMO

Concluderend kan dus vermeld worden dat de Bijbel geen argumenten heeft om GMO in zijn geheel af te wijzen of zelfs te verbieden. Wel zijn er de volgende richtlijnen en kaders waarbinnen GMO kan worden toegepast en gebruikt in Nederland:

- Bij het gebruiken van genen mag niet de soort grens doorbroken worden.
- Verhogen van de welvaart mag niet het enige doel zijn.
- GMO-techniek moet er op gericht zijn het dierenwelzijn te verhogen en niet verlagen.
- Uit liefde tot de schepping mag de GMO-techniek worden toegepast, maar niet alles wat technologisch mogelijk is moet uitgevoerd worden.
- De toepassing van GMO-technieken moet het totaal plaatje in het oog houden.
(niet uitsluitend de mens of de natuur)
- De gebruiker moet verantwoordelijkheid nemen met betrekking tot wereldwijde sociaal-economische gevolgen.

Conclusies

Deze conclusie geeft, naar aanleiding van de deelvragen, het uiteindelijke antwoord op de geformuleerde hoofdvraag. De hoofdvraag luidt: Welke betekenis heeft christelijke ethiek met betrekking tot het agrarische deelterrein van de ethiek, welke betekenis heeft deze christelijke ethiek in de praktijk van de agrarische sector bijvoorbeeld bij ethische vraagstukken? Voor een meer uitgebreide conclusie verwijs ik u graag door naar de conclusies van de betreffende hoofdstukken.

Deelvraag 1- christelijke ethiek

Wat betekent christelijk met betrekking tot ethiek?

Christelijke ethiek betekent dat deze ethiek onlosmakelijk verbonden is met de christelijke dogma's. Deze dogma's staan beschreven in de Bijbel, waarvan christenen belijden dat het Gods woord is. Gods woord plaatst ethiek tussen de zondeval van de mens en de wederkomst van Christus. Christelijke ethiek ziet uit naar de herschepping; het volmaakt worden van de nu onvolmaakte schepping.

In tegenstelling tot het ontstane beeld is christelijke ethiek niet uitsluitend een zaak van ge- en verboden maar juist van het volgen van Christus en het voortbrengen van de vruchten van de Geest door de gelovige. Het gaat dus om de innerlijke gesteldheid van de mens. God roept ieder mens op tot verantwoordelijkheid bij de uitoefening van een beroep, ook of juist als agrariër.

Christelijke ethiek houdt er rekening mee dat alle mensen een verkeerde geneigdheid hebben, maar ook dat God genade biedt en herschepping belooft. Door de zondeval van de mens lijdt de andere schepping mee, niet alleen de mens ook de planten en dieren lijden door de zondeval. Daarom ziet niet alleen de mens maar ook de natuur uit naar het herstel van de schepping.

De praktijk wijst uit dat christelijke ethiek de ethiek is voor een selecte groep. Toch heeft christelijke ethiek niet die intentie. Christelijke ethiek is universele ethiek en niet alleen voor een beperkte groep. Zoals Gods blijde boodschap van verzoening voor iedereen geldt, zo is ook Gods bedoeling met de schepping voor iedereen gelijk.

Welke handvatten geeft de Bijbel met betrekking tot agrarische ethiek?

De Bijbel laat christenen op een hele andere manier naar de werkelijkheid kijken en vraagt dat ook te doen. De Bijbel als norm is noodzakelijk door de gevolgen van de zondeval. Een belangrijke notitie uit het eerste deel van de Bijbel is Gods aanstelling van de mens als rentmeester. Rentmeesterschap geeft de mens een taak op aarde en maakt hem tevens verantwoordelijk.

De Bijbel laat Gods wil zien door de geboden die de landbouw aangaan, zo zijn er algemene en ook specifieke geboden. Zo laat de Bijbel zien dat op de aardbodem geen roofbouw mag worden gepleegd. De mens moet als rentmeester rekening houden met de medemensen, flora en fauna. De mens moet werken om de effecten van de zondeval in te dammen. Bij een agrariër is deze verantwoordelijkheid voor de schepping dan ook extra zichtbaar.

De Bijbel roept op tot respect voor het leven van dieren. Dit respect uit zich in het gebod op de rustdag, ook voor de dieren. Dieren mogen niet mishandeld worden en moeten hun natuurlijke aandrang kunnen volgen. Zowel Jezus houding als de *tekst* uit Spreuken 12 vers 10: *'Een*

rechtvaardige zorgt goed voor zijn vee, een goddeloze is alleen maar wreed' getuigen van de bijbelse normen en waarden. Daarnaast is er de notitie dat dieren(soorten) niet in een voortbestaan bedreigd mogen worden.

De Bijbel laat zien dat het godsdienstige, het sociale, het economische en het ecologische in een samenhangend perspectief moeten staan. De Bijbel beschrijft dat de aarde geschapen is voor alle menselijke schepselen en iedereen moet er dan ook (goed) van kunnen leven.

God heeft door Zijn geboden Zijn bedoeling met de Schepping laten zien. Dat de geboden door Christus vervuld zijn, doet niets af aan Gods oorspronkelijke bedoeling met de schepping. De geboden zijn gericht op het dienen van God. God dienen kan echter niet slechts door de wetten en regels uiterlijk te voldoen maar kan alleen door de juiste hartgesteldheid.

Deelvraag 2- christelijke agrarische ethiek

Wat is agrarische ethiek en welke plaats heeft zij binnen de christelijke ethiek?

Agrarische ethiek heeft zowel betrekking op landbouw als op veeteelt. De verwerkende industrie hoort niet bij de agrarische ethiek, al is de scheidslijn tussen agrarische sector en de verwerkende industrie niet eenvoudig te bepalen.

Agrarische ethiek kan gedefinieerd worden als de reflectie op het morele handelen van agrariërs bij het uitoefenen van hun beroep, beschouwd onder het aspect van goed en kwaad. Waarbij de vraag gesteld kan worden: Wat als goed of kwaad benoemd wordt, klopt dat?

Agrarische ethiek is toegepaste ethiek zoals er heel veel zijn. Agrarische ethiek behoort niet op zichzelf te staan, want zij is onderdeel van het grote geheel. Christelijke ethiek is als een kader waarin alle toegepaste ethiek haar plaats ontvangt. Door deze plaatsbepaling hoeft agrarische ethiek bijvoorbeeld niet te strijden met dier-ethiek omdat zij beiden binnen de christelijke ethiek thuishoren. Agrarische ethiek is een praktische uitwerking van christelijke ethiek voor de agrarische sector en niet een los operend ethisch terrein. De volgende definitie wordt aan christelijke agrarische ethiek toegekend:

Christelijke agrarische ethiek is de bezinning op het morele handelen van agrariërs bij het uitoefenen van hun beroep, vanuit het perspectief dat ons in de Bijbel geboden wordt.

Christelijke ethiek is het noodzakelijke kader waarbinnen een toegepaste ethiek zoals agrarische ethiek haar plaats krijgt. Niet alleen omdat dit praktisch uitvoerbaar is, maar ook omdat Gods woord dit vraagt. Gods openbaring is voor de gehele schepping en niet alleen voor het privé domein van de agrariër. God vraagt de mens sterk en moedig te zijn, om als christen te leven ook bij de uitoefening van het beroep. Het is een uitdaging om op die manier sterk en moedig te zijn in een wereld die de christelijke moraal als een groepsmoraal ziet.

Deelvraag 3 - praktische ethiek

Wat betekent een christelijke agrarische ethiek in de praktijk, en bij ethische vraagstukken?

Omdat het te uitvoerig is om het geheel christelijke agrarische ethiek in de praktijk te beschrijven is er voor een casus gekozen. Naar aanleiding van de definitie van christelijke agrarische ethiek is onderzocht of het toepassen van GMO-technieken mogelijk is voor agrariërs. Op deze wijze wordt de

houdbaarheid van het onderzoek aangetoond. Concluderend op dit onderzoek kan vermeld worden dat de Bijbel geen argumenten geeft om GMO in zijn geheel af te wijzen of zelfs te verbieden. Wel zijn er de volgende richtlijnen en kaders waarbinnen GMO kan worden toegepast en gebruikt door agrariërs (zie voor nadere bepalingen het betreffende hoofdstuk):

- Bij het gebruiken van genen mag niet de soort grens doorbroken worden.
- Verhogen van de welvaart mag niet het enige doel zijn.
- GMO-techniek moet er op gericht zijn het dierenwelzijn te verhogen en niet verlagen.
- Uit liefde tot de schepping mag de GMO-techniek worden toegepast, maar niet alles wat technologisch mogelijk is moet uitgevoerd worden.
- De toepassing van GMO-technieken moet het totaal plaatje in het oog houden.
(niet uitsluitend de mens of de natuur)
- De gebruiker moet verantwoordelijkheid nemen met betrekking tot wereldwijde sociaal-economische gevolgen.

Met inachtneming van deze bepalingen is het voor een agrariër naar aanleiding van dit onderzoek mogelijk om gebruik te maken van GMO-technieken.

Aanbevelingen

Door de beperkte tijd en het aantal studiepunten is het onderzoek afgebakend tot een bepaalde breedte. Naar de relevantie en de praktische uitvoerbaarheid van christelijke agrarische ethiek kan dan ook verder onderzoek worden verricht. Zo zouden meer concrete casussen uitgewerkt kunnen worden, zodat de christelijke agrarische ethiek gemakkelijker met de doelgroep kan worden gecommuniceerd. Niet alleen omdat de beschreven ethiek een verdere uitwerking verdient, maar ook omdat zo de verschillen met andere soorten ethiek meer naar voren treden.

Debat over ethiek is onvermijdelijk. Christenen hebben de opdracht het maatschappelijk debat te zoeken. Niet terugtrekken binnen veilige zones, maar actief de eigen visie verwoorden en uitdragen: daartoe worden christenen geroepen. Door helder en duidelijk te participeren binnen het maatschappelijk debat kunnen zij zonder het eigene van de christelijke ethiek te verloochenen een bijdrage leveren. Met deze woorden wil ik iedereen aansporen om zich niet te schamen voor de betekenis en radicaliteit van het Evangelie, maar het debat te zoeken in geloof, hoop en liefde. Ik hoop dat deze scriptie hieraan een waardevolle bijdrage mag leveren.

Literatuur

- Barth, K., *Mens en Dier*, vertaald en van aantekeningen voorzien door ds. J.J. Poort, uitgegeven door de Nederlandsche Vereeniging tot Bescherming van Dieren, Den Haag 1956.
- Becker, M. J., *Lexicon van de ethiek*, Assen 2007.
- Bonhoeffer, D., *Navolging*, Baarn 1964.
- Douma, J., *Grondslagen. Christelijke ethiek*, Kampen 1999.
- Douma, J., *Milieu en manipulatie*, Kampen 1988.
- Douma, J., *Voorbeeld of gebod? Enkele opmerkingen over het Schriftberoep in de ethiek*, Amsterdam 1975.
- Grün, A., & Duffhues, T., *Boerenwijsheid*, Kampen 2010.
- Hauerwas S., *Een robuuste kerk. De christelijke gemeente in een postchristelijke samenleving*, Zoetermeer 2010.
- Hertog, G.C. den & Kamphuis, B., *Dietrich Bonhoeffer. De uitdaging van zijn leven en werk voor nu*, Barneveld 2006.
- Kruijf, G.G. de, *Christelijke ethiek, een inleiding met sleutelteksten*, Zoetermeer 1999.
- Kuitert, Een moraal van het jaar nul? Ethiek onderweg naar het jaar 2000, in: Zijn de dagen van God geteld? Feestbundel voor Ton van der Worp. Baarn 1999.
- Lewis, C.S., *Christelijk leven*, Kampen 2007.
- Lalleman-de Winkel, *Van levensbelang. De relevantie van oudtestamentische ethiek*, Zoetermeer 1999.
- Ridderbos, J., *Korte Verklaring der heilige Schrift, Deuteronomium*, Kampen 1950.
- Schenderling, Jacques, *Mens en dier in theologisch perspectief*, een bijdrage aan het debat over de morele status van het dier, Zoetermeer 1999.
- Wolters, Albert M., *Schepping zonder grens. Bouwstenen voor een bijbelse wereldbeschouwing*, Amsterdam, 1988.
- Onbekend, 'Geloof inspiratie voor bedrijf', *De Boerderij* 22-09-2011.

Websites

- http://mail.tukampen.nl/cgi-bin/pl/index.pl?Nieuws&nieuws_20110711u [11 mei 2013]
- <http://www.ethische-perspectieven.be/viewpic.php?LAN=N&TABLE=EP&ID=711> [22-07-2013]
- http://www.refdag.nl/kerkplein/kerknieuws/conferentie_forumc_niet_verdedigen_maar_aanvallen [08-06-2012]
- http://www.refdag.nl/ opinie/bijbel_is_geen_handboek_voor_binnenlands_beleid_1_651950 [13-06-2012]
- http://www.refdag.nl/ opinie/bonhoeffer_overtuigd_monarchist_1_155234 [03-02-2006]
- <http://jeroenvu.home.xs4all.nl/gwv/bijbel.htm#schepping> [05-08-2012]

Collegedictaten

- Smits, N.C., 'Collegedictaat Ethiek 1 Theologische Universiteit Apeldoorn', Apeldoorn 2013. (niet gepubliceerd)
- Hertog, G.C. den, 'Collegedictaat Ethiek 1 Theologische Universiteit Apeldoorn', Apeldoorn 2012. (niet gepubliceerd)
- Hertog, G.C. den, *Collegedictaat 'Ethiek van Dietrich Bonhoeffer'*, Apeldoorn 2012. (niet gepubliceerd)

Overig

- Heidelbergse Catechismus
- Bijbel in de Herziene Statenvertaling, Heerenveen 2011.
- Bijbel in de Nieuwe Bijbel Vertaling, Heerenveen 2004.